

ЕРТЕ ДӘУИРДИҢ
ӘДЕБИЙ
ЕСТЕЛИКЛЕРИ

18

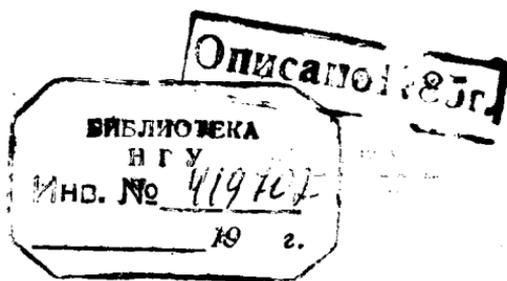
НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1986

(KK)
F71

ЕРТЕ ДӘУИРДИҢ ӘДЕБИЙ ЕСТЕЛИКЛЕРИ

(„Қарақалпақ әдебияты тарихы“ бойынша жоқары оқыу орынларына арналған хрестоматия)

(Жыйнап, баспаға таярлаған, түсиник сөзлерин жазған филология илимлериниң докторы Камал Мәмбетов)

НӨКИС—
„ҚАРАҚАЛПАКСТАН“
1986-ЖЫЛ

84 карак
М 35

Ерте дәуирдин әдебий естеликтери: „Қарақал-
пақ әдебияты тарихы“ бойынша жоқары оқыў
орынларына арналған хрестоматия.—Нөкис.
„Қарақалпақстан“ 1986-жыл. 72 бет.

Хрестоматия еки бөлимнен ибарат болып, онда Өзбекстан
ССР Жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги тас-
тыйықлаған программаға муўапық V—XIV ғәсир аралығындағы түркий
тилес халықлардын жазба әдебий естеликтери „Орхон-Енисей
жазыўлары“, Махмуд Қашғарийдин „Түрк сөзлиги топламы“, Юсуф
Хас Хажибдин „Бақытқа баслаўшы билим“, Ахмед Югнакийдин
„Ҳақыйқатлар сыйлығы“, „Кодекус Куманикус“, „Оғузнама“, „Муҳаб-
бағнама“ шығармаларының текст үлгилери менен аўдармалары
берилген.

Хрестоматияның екнши бөлимннде ерте дәуирдеги жыраў
ҳәм шайырлардың творчествосы, сол дәуирлерге тийисли болған
тарийхий толғаўлар менен танысасыз.

Китап филолог илимпазлар, студентлер ҳәм орта мектеплердин
тил, әдебият муғаллимлерине арналған,

Рецензентлер: С. Ахметов, К. Султанов,
Ю. Пахратдиннов

4702250000—20
М—357 (04)—86 127—86

КИРИСИҰ

Ерте дәуірдегі әдебиет—Орхон-Енисей жазба естелик-леринен баслап тап XVIII әсирдегі Жийен жырау творчествосына шекемги дәуірди өз ишине алып, түркий тиллес халықлардың ата-бабаларының өшпес мийрасы болып есапланады.

Ұазирги күнге шекем баспадан шыққан сабақлықлар хэм косымша әдебиетлар жүдә қыскартылып жазылғанлығы ушын студентлерте әдеуір қыйыншылық тууатуғыны өз-өзинен мәлим. Буннан тыскары студентлер бул дәуірдеги естеликлердин түп нускасы менен де, текст үлгилери менен де танысыуы зәрүр.

Хрестоматия усылардың хэммеси есапка алынып жазылды. Сонын менен бирге хәр бир жазба естелик өзиниң жазылған дәуіринен қарап берилди.

1. Орхон-Енисей жазба естеликleri (V—VI әсирлер).

2. „Оғузнама“. Жазылған жылы еле толық анықланбаған. (IX—XII әсир аралығы деп шамаланады).

3. Махмуд Қашғарийдин „Девону лугатит түрк“ шығармасы (XI әсир).

4. Юсуп Ғас Хажиб „Кутадғу билиг“ (Бахытқа баслаушы билим) (XI әсир).

5. Ахмед Югнакий „Хибатул ҳакойик“ (Ғақыйқатлар сыйлығы) (XII-әсир).

6. Кодекус Куманикус (XIII әсир).

7. „Муҳаббатнама“ (XIV әсир).

Хрестоматияның еккинши бөлими қарақалпақ әдебиятының баслаушылары, шайыр-жыраулар мийрасын (XIV—XVIII әсирди) өз ишине алады. Бул дәуірде әсиресе XIV—XVI әсирдин жырау-шайырлары Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жийренше шешен, Доспамбет жыраудың творчествосы ноғай, қазақ хэм қарақалпақ халқы арасында теңдей тарқалған. Және бул дәуірдин жырау-шайырлары өзлерин қарақалпақ яки болмаса қазақ деп атамастан ноғайлы деп атаған. Буның бас себеби XV әсирдин еккинши ярымында қазақ та, қарақалпақ та ноғайлыдан бөлинип шыққан. Ноғай атамасы менен бөлинип кеткен үшінши бөлек—Ставрополь крайында жасайды. Сонын ушын да биз усы күнге шекем қарақалпақ жырау-шайырлары-

ның, сағасы деп есаплап жүрген жоқарыда аты көрсетілген сөз шеберлерин ноғайлар да, қазақтар да өз әдебиеттарының сағасы деп есаплайды.

Қазіргі күнге шекемгі изертлеулерде бұл сөз шеберлеринин мийнетлерин фольклор деп атаймыз ба, яки әдебиеттың үекили сыпатында қараймыз ба деген пикирлер бар еди. Бұл әхмийетли пикир алысуға тарийхшылар да қатнасып, олар Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жийренше шешен, Доспамбет жыраулар Алтын Орда бирлеспесиниң ноғайлы аўкамында жасаған, негизинен тарийхта болған адамлар екенлигин дәлиледи. Олар өз дәуириниң белгили патшалары Темирлән, Тохтамыс хәм басқаларға өз пикирлерин өткере алған данышпан шайырлар болғанлығы анықланды. Усылайынша олардың шығармаларының жазба нұсқалары келип жетпеген болса да, жеке авторлар мийрасы индивидуал поэзия сыпатында әдебиет тарийхынан орын берилди. Булар:

1. Соппаслы Сыпыра жырау (XIV әсир).
  2. Асан қайғы (XV әсир).
  3. Жийренше шешен (XV әсир).
  4. Доспамбет жырау (XVI әсир).
  5. Мүйтен жырау (XVII әсир).
  6. Авторлары белгисиз болған, ерте тарийхий дәуирлерди сөз егетуғын толғаулар.
-

ТҮРК ТИЛЛЕС ХАЛЫКЛАРДЫҢ ӘДЕБИЙ МИЙРАСЫ

Орта Азия халықтарының мекендеген жерлерінде VI әсирден бастап түрк қағанаты деп аталған үлкен аумақтың болғаны белгилі. Бул аркасы Рус, батысы Византия, шығысы Индия, Египет сыяқты ири елдер менен шегараланатуғын үлкен мемлекет еді. Усы қағанатта хәзирги түрк тиллес халықлардың дерлик барлык урыўлары жайласқан. Түрк қағанатында VII әсирде Түркеш қағанлығы, VIII әсирге келип Қарлуқлар, кейин Оғуз хәм Қыпшақлардың үстемлиги болып келген.

Кейинирек X—XII әсирлерде қарлуқлар менен яғмалар бириге отырып Қараханийлер мемлекетин дүзеди. Сонынан Шыңғыс хан атланысларынан кейинирек барып, Орта Азияда түрк тиллес халықлардың өз-ара бөлиниўи басланған. Шыңғыс хан баскыншылығына шекем-ақ түрк тиллес халықларында үлкен мәдени мийрасын болғанлығы белгилі. Бул мәдениетке Орта Азияда жасаўшы барлык түрк тиллес халықлар өз үлеслерин қосқан. „Түрк тиллес халықлардың әйемги жазба әдебиятын кәлиплестириўде бүгинги өзбек, татар, башкурт, түркмен, әзербайжан, казак, кыргыз, каракалпак халықтарының ата-бабалары белгилі дәрежеде үлес косты“¹. „Баска да түрк тиллес халықлар менен бир қатарда, каракалпак халқы әйемги улыўма түрк жазба естеликлеринин мийрасхоры болып табылады“².

Түрк тиллес халықлардың жазба естеликлерин изертлегенде биз көбирек көсемимиз Ф. Энгельстин „Биз тарийхка қаншама тереңирек үнилсек халықлар арасындағы айырмашылықтын соншама жоғалып баратырғанлығын көремиз“³ деген даналық сөзлери еске түседі. Усы көз-карастан карағанда Орта Азияда жасаўшы көпшилик түрк тиллес халықлар, ески түркий жазба естеликлеринин мийрасхоры болып табылады. Олардың хәр бири өз мәдениетинин төркинин излегенде әйемги түрк тил-

1. Амир Наджиб. Кипчакско-сгузский литературный язык Мамлюкского Египета. (Докторская диссертация) Москва, 1969 г.

2. М. Н. Нурмухамедов. „XIX әсирдин акырындағы хәм XX әсирдеги каракалпак әдебияты. „Әмиўдәрья“ журналы, 1972-жыл, № 12, 63-бет.

3. К. Маркс. Ф. Энгельс. Сочинение, Т—I, изд., вторсе. М. 1960 г стр. 321.

лес халықларының ата-бабаларының өшпес мийрасына нәзер аударады. Бул мийрас Орхон-Енисей жазба естеликлеринен басланып, Орта Азиядағы халықлардың өз алдына халық сыпатында қәлиплесіу дәуири—XIV—XV әсирге шекемги дәуирди өз ишине алады.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСТЕЛИКЛЕРИ

XVIII әсирдин екінши ярымында рус саяхатшыларынан бири Ремезов Моңғолстанның Орхон дәрьясының бойында белгисиз ҳәриплер менен жазылған кулпы тасларға дус келеди. Соңынан швед офицери Иоганн Сграленберг хәм де илимпаз Массершмидлер бул ҳаққында хабар берген. Бирақта, бул дәуирде ҳешким бул ҳәриплерди оқыу мүмкиншилигине ийе бола алмады. XIX әсирдин биринши ярымында „Сибирь хабарлары“ журналында Георгий Спасскийдин „Енисей естеликleri“ деген мақаласы жәрияланып, бул мақала латын тилинен аударылып пүткил дүньяға мәлим болды. Усыдан кейин Фин илимпазлары бул естеликлердин атласын бастырып, Фин филологиясына тийисли болса керек деп ойлаған еди. Арадан көп ўақыт өтпестен және рус саяхатшысы Н. М. Ядренцев тәрәпинен Монғолстанның Кошо-Цайдам ўалаягынан және бир белгисиз жазыўларға ийе болған кулпы таслар табылған.

Усыған байланыслы 1890-жылы Фин-Угор илимий жәмийети хәм 1891-жылы Россия Илимлер академиясының академиги В. В. Ридтэз бiршiлтiрiдiгi эскеледицилiр шәлкемлестирилди. Бул экспедиция материалларында тек текстлерди агласқа түсириўден басқа жуўмақ шығара алмады.

Текстлерди ең биринши мәртебе Дания илимпазы Вильгелм Томсен оқыўға миясар болған еди. Ол ҳәриплердин бир-бирине уқсаслығын анықлай оғырып тәңра „түрк“ деген сөзлерди оқыўға ерисип, әййемги түрк жазыўларының естелиги деген жуўмаққа келген. Бул жерде В. В. Радлов 15 ке жақын ҳәриплерди өзлестирген еди. Соның ушында ол В. Томсенниң пикиринә сүйене отырып, естеликтеги жазыўларды толығы менен аударып шықты.

Н. М. Ядренцев тәрәпинен табылған естеликлер 734-жылы қайтыс болған түрк қағаны Билке қаған оның иниси Қултегин, мәсләхәтшиги—Тоныкук құрметине бағышланған.

Орхон-Енисей жазба естеликлерин үйрениўде В. Томсен, В. В. Радлов, П. М. Мелиранский, А. Гейкель, Ю. Немет киби рус хәм шег ел илимпазтары, сондай-ақ С. Е. Малов, И. В. Стеблева сыяқлы совет илимпазларының хызмети үлкен.

Орхон-Енисей жазыўлары тийкарынан тарийхий болып, онда түрк халықларының бирлесіуи, Қултегин, Билке қаған, Тоныкук сыяқлы баҳадырлардың мийнетлери ҳаққында сөз етиледи.

1713-жылы түрк қағанлыгы карлукларды бойсындырады. Түрклердин көрнекли сардары Күлтегин хукимет басына шыгып, өзиниң агасы Билке қағанды хан тиклеген. Экеси Тонукукты кеңесши етип тайынлаған. Ал, өзи пүткил түрк әскерлерине сардарлық еткен. Бул ҳаққында Л. Н. Гумилев өзиниң „Әй-йемги түрклер“ деген мийнегинде „Пүткил мәмлекет усы үш адамның қолында болды“,—деп жазды.

КҮЛТЕГИН

(Киши жазыу)

Текст үлгилери

1. Тәңри тег, тәңриде болмыш,
Түрк Билке қаған,
Бу едке олтуртым. (и-л)
Сабымын тукти еситгил. (г+к)
Улайыу инийигуним, оғланым.
Бирики оғушым, будунум,
Бирйе-шад апыт беглер
Иырайы-тарқат буйрық беглер
Отуз.
2. Токуз оғуз беглери, будыны,
Бул сабымын едгути есид,
Қатығды тыңла,
Илгеру-күн тоғсыққа,
Билгеру-күн ортусынрау,
Қурығарыу-кун батысына,
Йырғару-тун ортусыңару,
Анта игиреки будун көп маңа.
Көрур, анга будун.
3. Көп итдим. Ол амты анығ,
йок турк қаған Өтукен йым,
Олусар илте буң йок.
4. Илгеруи-Шантуң йазықа теги сүлдим,
Талайқы кичиг тегмедим.
Биргеру-Токуз ерсенке теги сүледим,
Тутртке кичиг тегмедим.
Қурығару-йир Байырку ийриңе теги сүледим.
Бунча йирке теги йорыгдым.
Өтукен йымда йиг иди йок
ермес, ил тутысың йир Өтукең,
Иыш ермиш. Бу йирде олурып.
5. Табғач будун бирле,
түзелтим. Алтун, кумуш,

исигти, кутай бунсыз анча,
бирур табғач будун сабы,
Сучиг, ағысы, йымшақ ермес.
Сучиг сабын, йымшақ ағын,
арып, ырақ будының анга,
Йағутыр ермес. Йағу контукда,
Кисире анығ анта өйур ермес.

Аўдармалар

Тәңридей мәртебели жаралған
Түрк Билке қаған.
Мен тахтқа отырдым.
Сөзимди түўел еситинлер!
Пүткил жеткиншегим, балларым,
Бириккен ордам, халқым,
Оң жағымда шәўкетли беклерим,
Сол жағымда тарханлар ҳәм басқалар,
Отыз тоғыз оғуз беклери, халқы,
Бул сөзимди дыққат пенен тыңла!
Терең ойла.
Илгери-күн шығыста,
Оң жақта-түсликтеги,
Кейин-күн батыста,
Сол жақта-арқадағы,
Халықлардың бәри маған карады.
Усылайынша халықты көбейттим.
Егерде баяғы кексиз түрк қағаны
Өтукен таўлы, орманлы жерде отырса,
Онда елдің қайғысы жоқ болғаны.
Илгери-Шантун жазықлығына
Шекемги жерлерди басып алдым.
Теңизге сәл жетпедим.
Түсликте-Тоғыз ерсенге дейин жаўладым.
Тибетке сәл жетпедим.
Батыста инжу көлин кештим.
Темир дәўазаға шекемги аралықты жаўладым.
Байқыры жерине шекем атландым.
Усыншама жерди қолға киргиздим.
Өтукен жериниң ҳақыйқый ийеси
Жоқ еди.
Бирақ нағыз ел болатуғын жер,
Усы Өтукен қойнаўы еди.
Усы жерде отырып Табғаш халқы
Менен тәғдирлестим.
Алтынды, гүмисти, дақылды, жипекти,
Шексиз берип атырған Табғаш халқының,
Сөзи шийрин, ғәзийнеси бай еди.

Олар шийрин сөз хәм байлығы аркалы,
Узақтағы халықты өзине жақынлатты.
Жақын көшип-қонып жүрип,
Әдепсиз қылықларды үйренди...
Ақыллы кисилерди табғашлар
алдай алған жоқ.
Егер бир киси алданса руы хәтте
Халқы да алданатуғыны турған гәп.
Табғашлардың шийрин сөз, хасыл
дуньясына көп алдандың.
Түркий халқы, қырылды.
Түркий халқы, жоқ болдың.
Түсликте-Шуғай қойнауы түүе,
Түн жазығына қонысласақ деуши един.
Түркий халқы, жоқ болдың.
Сонда шуғыл адамлар былай инандырып еди.
„Узақта жасасаң жаманлық көрерсең“.
Жақынырақ жасасаң жақсы сыйлық аласаң“
Усылай инандырып еди.
Билимсиз кисилер сол сөзге инанып,
Жақынлап барып, көби қырылып қалды.
Егер ол жерге барсаң,
Түркий халқы сени әжел күтеди.
Өтүкен жеринде отырып
Ғәзийнеге кәрұан жибер.
Сонда хакынан шығасаң.
Өтүкен қойнауында отырсаң,
Мәңги еллингинди сақлайсаң.
Онда түркий халқы тоқ еди.
Ашлықты да, тоқлықты да түсинбейсең,
Бир тойсаң ашлықты ұмытып кетесең.
Садалығың ушын алдандың,
Қағанның тилин алмадың.
Хәр жерге көшип қонып,
Әбден албырап шаршадың.
Қалғанларың әбден тарығып,
Өли-тири жлғдайында еди.
Тәнрим жарылқағанлықтан
Басыма бахыт қусы қонды.
Қағанлыққа еристим.
Қаған болып, жоқ болып баратырған
Халықты бар қылдым.
Гедейди бай егтим.
Азды көбейттим,
Усы сөзимнің жалғаны барма?
Түркий халқы хәм оның беклери
буны тыңланызлар.
Түркий халқын жыйнап,

Ел еткенлерди бунда айтқанман.
Жаңылып көшкенлерди де бунда айттым.
Барлық айтар сөзимди,
Мәнги тасқа бастым.
Буған қарап билерсизлер
Түркий халқының хәзирги беклери!
Тахтка гириптар беклер,
Сизлер жаңылғышсызлар ғой.
Мен мәнги тас...
Табғаш қағанының устасына
Қашау менен жазғыздым.
Мениң тилегимди қайтармады.
Табғаш қағаны өнерли устасын
Жиберди.
Оларға бөлек мазар салдыртып,
Иши-тысын жазыу менен қаплаттым.
Кеуилдеги сөзимди
(он ок) улларым хәм татларға
Шекем билсин деп, —
Мәнги тасқа ойып жаздым.
Бурын бул бир адамлар жүретуғын жол болса,
Хәзирде адамлар жүретуғын соқпақ,
Усы жерге мәнги тасларды қалатып
жаздырдым.
Бул жазыуды жаздырған —
Ағасы-Йоллық тегин.

КҮЛТЕГИН

(Үлкен жазыу)

Текст үлгилери

1. Үзе көк тәнири
Асра йағыз йир қылынтунда,
Екин ара киси оғлы қылынмас.
Киси оғлынта үзе егум апам,
Бумын қаған итеми қаған олуурмыш.
Олурыпан түрк будының илин, торусин,
Тута бермис, ити бирмис.
2. Төрт булуң көп йағы ермис,
Су сулепен,
Төрт булундақы будының,
Көп алмус, көп баз қылмыс.
Башлығы йукинтурмис,
Тизлигиг сөкурмис.
Илгеру-қадырқан йышқа теги,
Керу-Темир Қапуға теги қантурмыс.

3. Екин ара иди оксыз көк түрк (ити)
Анга олурыр ермис,
Билге қаған ермис,
Алп қаған ермис.
Буйрыкы йеме билге ермис ериниг,
Алп ермис ериниг.
Беглери йеме будыны йеме туз ермис,
Ану учун илиг анча тутмус еринич,
Илиг тутуп төруг итмис,
Өзинче кергек болмус.

Аўдармалар

Бийикте көк тәнири,
Төменде кара жер жаралған.
Екеўиниң арасында,
Адам баласы жаралған.
Адам баласы үстинен,
Бадам Бумын қаған, истеми қаған,
Қағанлық еткен.
Отырып, түркий халқынын ел журтын,
Бирлестирген, ийелик еткен.
Төрт жағынын бәри душпан екен.
Ләшкерлери менен атланып,
Төрт тәрептеги халықты,
Бириктирген. Басын еңкейткен.
Дизесин бүктирген,
Шығысы-Қәдирқан койнаўы,
Батысы-Темир дәрўазаға дейинги,
Жерлерди жайлаған.
Еки аралықта ийесиз ызғып,
Жүрген түрклерди,
Усылайынша конысластырған екен.
Данышпан Қағанлар екен,
Алп қағанлар екен.
Басшылары билимли болған екен.
Күшли болған екен.
Беклери де, халқы да исенимли екен.
Сол ушын да елин узак бийлеген екен.
Елди жыйнап заң шығарған.
Соңынан—өзлери қаза тапқан.
Қалың ел жылап сықлаған:
Әўели күн шығыстан,
Бекли шөлиниң ели,
Табғаш, тибет, авар, рум,
Қырғызлар, үш қурықанлар,
Отыз татар, кытай, татабылар—
Усыншама халық келип,

жылап сықлады.
Усындай сыйлы қағанлар еди,
Соңынан инилери қаған болды.
Уллары да қаған болды.
Иниси ағасындай болмады.
Баласы әкесіндей болмады.
Билимсіз қағанлар отырған екен.
Жалтақ қағанлар отырған екен.
Хәмиршилери де билимсіз екен.
Жалтақ болған екен.
Бек пенен халықтың келиспеушилигинен,
Табғаш халқының алдауына исенди.
Аға-ининиң дауласқанынан,
Бек пенен халықтың жауласқанынан.
Түркий халқы ел болмады.
Қағанлығынан айрылды.
Беги, пухарасы бәри, Табғаш
Халқына қул болды.
Пәк қызлары гүң болды.
Түркий беклери түркий атын жоғалтып,
Табғаш беклериниң Табғаш
атын тутынып,
Табғаш қағанына бағынды.
Елиў жыл исин-күшин берди.
Олар илгери Күншығыста Бөкли
Қағанына дейин шапқанларды,
Батыста Темир дәруазаға шекем шапқанларды,
Барлығын Табғаш қағанына,
Журт аударып жиберди.
Барлық түркий халқы былай дести:
„Ели қалын халық едим,
Елим қайда?
Ел журтымды қайдан излермен?
Қағанлы халық едим,
Қағаным қайда?
Қандай қағанға күш қууатымды
берермен?— дести.
Усындай себептен табғаш халқына жаў болды.
Қарсыласып, қолынан хеш нәрсе келмей,
Қайтадан бағынды.
Бүйтип душпанға күш-қууатын бергеннен көре,
түркий халқы: «Қырылып жоқ болайық»— дести.
Сөйтип, әжелге белин байлай баслады.
Көктеги түрк тәңрим, қәсийетли
жер суўы, былай депти:
„Түркий халқы жойылмасын.
Қайтадан ел болсын“— деди.

Әкем Елтерис қағанды,
Шешем Елбилге катынды,
Тәңри төбесине услап,
Жоқары көтерген еди.
Әкем қаған он жети жигитин,
изине ертип,
Шетте жүргенлерди излепти.
Қаладағылар тауға шығып,
Таудағылар жерге түсіп,
Жыйналып, жетпис батыр жигит
болыпты.
Тәңри куәт бергеннен сон,
Әкем қағанның әскери,
Жауға бөридей атылды.
Жауларды қойдай бауызлады.
Онға, солға атланып, елди жыйнап,
Әскери жети жүз жигит болыпты.
Жети жүз жигит,
Елсиз, қағансыз,
Гүң хәм кул болып,
Түркий атынан айрылған халықты,
Ата-бабасының мәканына,
Қайтадан алып келди.
Ел арасында, „төлис“, „тардуш“,
„жабғы“, „шад“ хәм басқа,
Мәнсап ийелери сайланды.
Оң жағында Табғаш халқы жау еди.
Сол жағында: „Баз қаған“, „тоғыз оғуз“
халқы жау еди.
Қырғыз, қурықан, отыз татар,
Қытай, Татабы-бәри де жау еди.
Әкем қаған усылайынша...
Қырық жети ирет атланды.
Жигирма ирет айқасты.
Тәңри жарылқағанлықтан,
Елди ел етті.
Қағанлығын нығайтты.
Жауын жеңди.
Дизесин бүктірди,
Басын еңкейтти.
Әкем қаған усылайынша ел-журт
сорап дүньядан өтті.
Әкем қағанның басына,
Биз қағанның балбалы¹ (мүсини) қойылды.

¹ Ески түркі көңимлеринун әдети бсйынша елген кисиин басына оның тиришликте жауласып елген адамның тастан жасалған мүсини қойылатуғын болған.

Оның елинің үстинен,
Ағам қаған болды.
Ағам қаған болып,
Түркий халқын көркейтти.
Гедейди бай етти.
Азды көбейтти.
Ағам қаған болғанда,
Өзим тардуш халқына „шад“ (бий) болдым.
Ағам қаған менен бирге атланып Шығыста,
Жасыл көлине,
Шантун жазығына дейинги,
Батыста-Темир дәрўазаға шекемги
Жерлерди қолға киргиздик.
Көгменнен асып,
Қырғыз жерине шекем барып жеттик.
Бас аяғы жигирма бес ирет атландық.
Он үш ирет қарсыластық.
Елин еңкейтип,
Қағанлығын қансыраттық.
Дизесин бүктирдик.
Түркеш ханы-түрк,
Өз халқымнан еди.
Әдалатсызлығы, бизге еткен,
Жаўызлығы ушын, қағаны өлди.
Кәтқуда беклери де қайтыс болды.
Он оқ халқы азап көрди.
Атамыз, бабамыз қураған,
Жер—суў ийесиз болмасын деп,
Азларды¹ халық етип күрадық.
Оларға Барыс бек болды.
Қаған атағын оған биз бердик.
Қаған қызы болған қарындасымды бердик.
Қағаны өлип, халқы гүн, кул болып,
Қалған еди.
Елдің жер суўы ийесиз қалмасын дедик.
Аз, қырғыз халқын жыйнап,
Әдеўир урыстық,
Елин және қайтып бердик.
Илгери Қадырқан жазықлығынан өтип,
Халықты усыншама көбейттик.
Соң Кену тарманға шекем түрк халқын
қондырдық.
Ол ўақытлары кул-куллы болған еди,
Гүн-гүнли болған еди.
Иниси ағасын билмес еди.

¹ Аз—халықтың аты,

Улы әкесин танымас еди.
Биз ийелик еткен журт усындай еди.
Түрки Оғуз беклери халықты
тынлаңызлар!
Аспаннан тәңри баспаса,
Төменде жер айрылмаса,
Түрк халқы ел-журтыңды,
ким хорлайды?
Түрки халқының атақ даңқы,
Өшпесин деп,
Мени қаған етип отырғызған еди,
Иши аш.
Сырты тонсыз
Бийшара, мусапир халықты басқардым,
Иним Күлтегин екеуіміз ойластық.
Әкеміз, ағамыз құраған халықтың,
Аты, данқы өшпесин деп,
Түрки халқы ушын,
Түнде ұйықламадым.
Күндіз отырмадым.
Иним Күлтегин,
Еки шад (бий) менен бирге,
Өлип-тирилип ұлғайттым.
Бириккен халықты татыұластырдым.
Өзим қаған болып тұрғанда,
Жер, сайда ызғыған халық,
Өлип житип,
Жаяу—жалпы жыйналды.
Сөйтип тәңри жарылқады.
Бахтым ашылып,
Сәти түскенликтен,
Өлимши халықты тирилттим,
Жалаңаш халықты тонлы,
Гедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым.
Татыұ елге жақсылық қылдым,
Төрт тәрептеги халықты,
Бирлестирип, татыұ қылдым.
Бәри маған бағынды.
Әкем қаған өлгенде,
Иним Күлтегин жети жаста қалды.
Он жаста Умай атақлы,
шешемнің қолында,
Күлтегин ер атанған еди.
Он алты жасқа келгенде,
Ағам қағанның ел-журтын,
Сонша молайтты.
Алты губ, соғдақларға қарсы атландық.

Оларды қыйраттық. Табғаш,
Оң тутуктың бес мың әскери қелди,
Урыстық.
Күлтегин жаўға жаяў атланды.
Оңтутукты белгили көсемлери
менен бирге қолға түсирди.
Жарақлыларын қағанға еншіге берди.
Ол әскерди сонда қыйраттық.
Жыйырма бир жасқа келгенде,
Чага Сенунменен айқастық.
Тадықы Чурдың боз атын минип шапты.
Ол ат сонда өлди.
Екиншиде Ышбар Ямтардың боз
атын минип шапты.
Ол ат сонда өлди.
Үшиншиде йегин Силикбектин
Ерглеўли торы атын минип шапты,
Ол ат сонда өлди.
Оның жарағы, саўытына
Жүзден артық найза тийди.
Күлтегин Азман ағын минип,
Саўашқа умтылды.
Алты жигитин шанышты,
Жетинши жигитин қылышлады.
Екинши ирет Күлшағақта.
Едизлер менен шайқастық.
Күлтегин Аз тулпарын минип,
Шабулға умтылып,
Бир жигитин шанышты,
Тоғыз жигитин жаралады.
Едиз халқы сонда қырылды.
Үшинши ирет Болболонда,
Огузлар менен айқастық.
Күлтегин Азман ағын минип,
Шапты, шанышты.
Әскерин жендик.
Иним Күлтегин қаза болды.
Өзим қайғырдым,
Көрер көзим көрместей,
Билгир ақлым билместей,
Өзим қайғырдым.
Тағдир тәңириниң иси,
Адам баласы бәри өледі.
Сонша ойландым;
Көзге ыссы жас келеді,
Кеўилге аўыр шер келеді.
Тағы да ойландым,
Қатты қайғырдым.

ТОНЬКУК

(аудармалар)

Мен Билке, Тонькук, табғаш елинде
тәрбияландым.
Түрки халқы ол ўақытта табғашқа
қарайтуғын еди.
Дәслең түрки халқының қағаны болмай,
Соңынан табғашлардан ажралды.
Қағанлы болды.
Қағанын таслап,
Табғашқа қайтадан бағынды.
Тәңри сонда былай деген екен:
Қаған бердим.
Қағанынды таслап бағындың.
Басқаға бағынғаның ушын
Тәңри сени өлимши етти.
Түрки халқы қырылды,
Әскерлери жоқ болды.
Түрки халқы жасаған жеринде
Тирилик қалмады.
~~Ойда-қырда~~ қаңғып қалғанының хәммеси
Жети жүз болды.
Еки бөлеги атлы еди.
Бир бөлеги жаяў еди.
Жети жүз адамды изине ерткен
Көсеми шад (бий) еди,
Изиме илесин,—деди.
Илескени мен едим.
Мен Билке Тонькук,
Сизди қаған етип сайлай жақпан дедим.
Ойландым:
Арык буға менен,
Семиз буғанын парқын билмес—деп
Қорықтым.
Усылайынша ойландым.
Сөйтип тәңри бийлик бергени ушын,
Оны қаған етип сайладым.
Билке Тонькук,—өзиң тархан
(Кеңесши) бол,
Мен Елгерис қаған болайын,—деди,
Түсликте—табғашты,
Шығыста—қотанды.
Терисликте—оғузларды көп
қырғынға ушыратты.
Ақыл ийеси,
Сөз ийеси мен болдым.
Шуғай қузан—деген жерде.

Қара кумда отырған едик.
Кийик жеп,
Қоян жеп отырыўшы едик.
Халық тамағы тоқ еди.
Жаўымыз жыртқыш кустай көп еди.
Биз жемтик едик.
Усылай отырған ўақытта,
Оғузлардан елши келди.
Елшинин сөзи мынанлай:
Тоғуз оғуз халқы қаған сайлады.
Табғашларға Күн сенунди жиберди,
Қотанларға Тонра семди жиберди.
Сөзинин мәниси былай:
Азғана түрки халқы көшпели еди,
Қағаны алп (бақадыр) еди.
Ақылғөйи Билке (дана) еди
Усы еки киси дүньяда бар болса,
Сени—табғашты қырады.
Шығыста—қотанды қырады.
Мени—оғузды қырады.
Табғашлар, түсликтен шабын.
Қотанлар, шығыстан шабын.
Мен терисликтен бас саламан.
Түрки Сир халқын,
Сол душпанды жоқ қылайық!
Усы сөзди еситип,
Түнде уйқым келмеді.
Күндиз отырғым келмеді.
Ақыры қағаныма былайынша
Өтиндим:
Табғаш, оғуз, қотан.
Булар үшеуи бас салса,
Бизлер тек иши-тысымызды ғана,
устап қаламыз.
Жуқаны сындырыў-ансат,
Жиңишкени үзиў-ансат.
Жуқа калыңлап кетсе,
Тек оны алп сындырады.
Жиңишке жуўанласа,
Оны тек алп үзеди.
Сонлықтанда булардың басын,
қоспай турып,
Шығысқа—қотанға,
Түсликке—табғашға,
Батыста—қурданға
Терисликте—оғузға
Еки-үш мың әскер менен барыўымыз керек.

Қағаным өтিনিшимди тыңлады.
Кеўиллениўи менен-басла, — деди.
Көк Өнуг көлинен өтип, Өтукен
Қойнаўына басладым.
Тоғла көлиниң жанында, сыйыр
Минген оғузлар гезлести.
Әскери үш мың екен.
Биз еки мың екенбиз
Урыстық.
Тәңримиз жарылқап, жендик.
Буннан кейин биз еки мың әскер
екиге бөлиндик.
Қағаныма өтিনিш жасап,
Шангуң қаласына,
Теңиз көлине апардым.
Жигирма үш қала қыйратылды.
Үйсүн буннату журтын қолға
киргиздик.

ОҒУЗНАМА

Түрк тиллес халықлардың тарийхында және бир баслы орынды ийелейтуғын шығарма IX әсирде жазылған „Оғузнама“. Бул тийкарынан оғузлардың тарийхы ҳаққындағы дәстан болып, Оғуз батырдың туўылыўынан баслап ҳәм онын Сырдәрья жараларынан Едилге шекемги саўашларда болғанын сөз етеди. Тарийхый документлерге карағанда оғузларды түркменлер менен көбирек сайланыстырады. Бул орынлы. Бирақ, тарийхта оғузларды карақалпақлардың ата-бабалары болған печенеглер менен байланыстырыўшы хроникалық документлер сақланып қалған. IX—X әсирлерде Оғузлар Сырдәрьяның төменги ағысы, Арал теңизиниң бойын жайлаған. Ал, X әсирде көпшилик оғузлар печенеглер жайлаған Жайық дәрьясының бойына мәканласты. Булар рус жылнамаларындағы түрклерди еске салады. Сонлықтан да карақалпақлардың ата-бабалары печенеглер менен оғузлар арасында сол ўақыттың өзинде-ақ байланыстың болғанлығын бийкарлаўға болмайды. Карақалпақлар Сырдәрьяның Аралға қуяр жеринде оғузлар менен араласа отырып, парсы авторларының мийнетлеринде „Дехи нау“, араб авторларында „Ал-Карят-ал-Хадиса“ яки Жаңақентти ҳәм де Саўран, Сығнақ қалаларын салыўға қатнаскан.

Усыған байланыслы болса керек, академик В. М. Жирмунский „X әсир менен XII әсир аралығында оғузлар менен печенеглер арасында бир қанша жақын қатнасық болды“ деп көрсетеди. Түрк тилиндеги биринши „Оғузнама“ ҳаққында биз ең дәслеп Оғуз-қыпшақлар тайпасынан шыққан египетли XIV әсир тарийхшысы Әбиў-Бәкир бин Абдулла, бин Айбектиң „Даңқлы тарийх маржанлары“ деп аталған китабында

ушыратамыз. Бул китап соңынан 531-жыллары айырым себеп-лер менен Анауширван Әдилдің үэзири Бузург Меҳр қолына өткен. Кейнинен Харрун ар Рашид дәўирлерине келип (763—809 жылларда) китап араб тилине аўдарылған.

„Оғузнама“ тийкарынан 12 баптан ибарат болып, ҳәр бир бапта Оғуз батырдың қаҳарманлықлары менен ушырасамыз.

ТЕКСТ ҮЛГИЛЕРИ

...Көне күнлерден бир күн Ай қағаннұң көзу йарыб бодады, еркек оғул тоғурды. Ошул оғулнұң өнлуги чырағы көк ерди, ағызы аташ қызыл ерди, көзлери ал, сачлары, қашлары қара ердилер еди. Иақшы нәпсикилерден көруклучирек ерди. Ошул оғул анасының когузундун оғузны ичиб, мундун артығырақ ичмеди, йиг ет аш сүрме тиледи, тилге келе башлады. Қырық кундун соң бедукледи, йүрурди, ойнады. Адағы уд адағы дег, беллери бөри беллери дег, йағры киш йағры дег, көгзу адуғ көгзу дег ерди. Беденинуйң қамағы туг тулуклуг ерди, йылқылар күтее турур ерди, атларға мине турур ерди, кик ав авлайа турур ерди. Күнлерден соң, кечелерден соң йигит бөлди. Бул қақда бу йерде бир улуг орман бар ерди. Көб мүренлер, көб оғузлар бар ерди. Бунда келенлер кик көб көб, бунда учқанлар қуш көб көб ерди. Ошул орман ичинде бедук бир қиат бар еди, йылқыларны, ел күнлерни йер ерди. Бедук йамай бир кик ерди. Берке емчек бирле ел күнни басуб ерди. Оғуз қаған бир ериз қағаз киши ерди. Бу қиатны авламақ тиледи. Күнлерде бир күн авға чықты, жыда бирле, йа оқ бирле тақы қылыч бирле, қалқан бирле атлады. Бир буғу алады. Шул буғуны талнұң чубуғы бирле йығачқа бағлады, кетти. Мундун соң ерте болды, таң ерте чақа келди, көрди ким қиат буғуны алуб турур. Көне бир адуғ алды алтунлуғ белбағы бирле йығачқа бағлады, кетти. Мундун соң ерте болды, таң ерте чақта келди. Көрди ким қиат адуғы алуб турур. Қәне ошу йығачның түбинде турды. Қиат келиб башы бирле Оғуз қалқанын урды. Оғыз жыда бирле қиатның башын урды, оны өлтүрди. Қылыш бирле башын кести, алды кетти. Көне келиб көрди ким бир шунқар қиатның ичегисун йемекте турур. Йа бирле оқ бирле шунқарны өлтирди, башын кести. Андан соң деди ким шунқарнұң анағусы өшбу турур. Буғу йеди, адуғ йеди. Жыдам өлтирди, темур болса. Қиатны шунқар йеди. Йә оқум өлтирди, йел болса деб деди, кетти.

Тақы қиатның аңғусу ошбу турур. Көне күнлерде бир күн Оғуз қаған бир йерде тәңрини жалбарғуда ерди. Қараңғулук келди. Көктун бир көк йарук түсти. Кундун айан айдан қағулғулуграқ ерди. Оғуз қаған йируди, көрди ким ошбу йарукның арасында бир қыз бар ерди. Йалғуз олтурур ерди. Иақшы көруклуг бир қыз ерди. Анұң башында аташлуг йаруклуғ бир меңи бар ерди, алтун қазуң дер ерди. Ошул қыз

андағ көруклуг ерди, ким күлсе көк тәдри күле туруп, йығласа, көк гәнри йығлайа туруп. Оғуз қаған аны көрдукге өзи калмады, кетти, севди, алды, ануң бирле йатты, тилегусин алды. Төл боғаз болды. Күнлерден соң, кечелерден соң йарурды, уч еркек Оғулны тоғурды. Биринчисиге Күн деп ат қойдылар, икинчисиге Ай деп ат қойдылар, учунчисиге Йулдуз деп ат қойдылар. Қәне бир күн Оғуз қаған ауға кетти. Бир көл арасында бир йығач көрди. Бу йығачнун кабуцағында бир кыз бар ерди, йалғуз олтуруп ерди. Иақшы көруклуг бир кыз ерди. Ануң көзу, көктун көкрек ерди, ануң сачы мурен усугы дег, ануң тиши унжу дег ерди. Андағ көруклуг ерди ким иерниң ел күни аны көрсе ай ай, ах ах өлербиз деб, сүттен кумуз бола туруплар. Оғуз қаған аны көрдукте өзи кетти, жүрегиге аташ аташ тушти, аны севди алды, анын бирле йатты, тилегусин алды. Төл боғаз болды, күнлерден соң, кечелерден соң йарұды, уч еркек оғулны тоғурды. Биринчисиге Көк ат қойдылар, икинчисиге Тағ ат қойдылар, учунчисиге Теңгиз ат қойдылар. Андан соң Оғуз қаған бедук той берди, ел күнге жарлық жарлаб кеңештилер, келдилер.

Аўдарма

...Ески күнлерден бир күни, Ай қаған көз жарып, ул туўылды. Сол боланың түси-көзи көк еди, аўзы жалындай кызыл еди. Шашлары, каслары кара еди. Жаксы тағамлардан аўқат тиледи. Сол бала анасынын көксиндеги уўызды ишип, буннан артык ишпеди. Жеў ушын ет, аўқат сорады, тилге келе баслады. Кырык күннен соң еңбекледи, жүрди, ойнады. Аяғы айыўдың аяғындай, беллери бериниң белиндей, жаўырыны адамның жаўырнындай, көзлери адам көзлерине мезес еди. Кәўмети тик толық еди. Жылқыларды көтере алатуғын еди. Атқа минип, кийик аўлайтуғын еди. Күнлер, түнлер өткен соң жигит болды. Бул ўақытта бул жерде бир үлкен орман бар еди. Бул жерде сыйырлар, өгизлер бар еди. Пада-пада кийиклер, топар-топар куслар бар еди. Усы орманда үлкен бир қиат¹ бар еди. Жылқыларды жеп күн көретуғын еди. Қиат кийикти де жейтуғын еди. Кийик куўып тоғайды пәтенге келтирди. Оғуз қаған аға кызығатуғын киси еди. Бул қиатты аўламақшы болды. Күнлерде бир күн аўға шықты. Жанында шокмары, оқ жайы, қылыш хәм қалқаны бар еди. Бир буғыны алды. Сол буғыны талдың шыбығы менен ағашқа байлап кетти. Таң атқан соң келген еди. Қиат буғыны алыпты. Гөне бир „адуг“ ты алып алтынлы белбеўи менен ағашқа байлап кетти. Таң сәхәр ўақтында келди, көрди. Қиат „адуг“ ты алып атырған екен. Ағаштың жанына келип турды. Қиат келип

1. Қиат—дәў мәнисинде.

басы менен Оғуз қалқанын урды. Оғуз шоқмар менен Қиаттың басына урды, өлтирди. Қылыш пенен басын кесип алып кетти. Және қайгып келсе, бір суңқар қиаттың ишегин жеп атырған екен. Оқ жай менен суңқарды өлтирди басын кесті. Буннан соң айтты: Суңқардың сыбағасы усы болар. Қиат бұғыны жеди, адуғты жеди, шоқмарым өлтирди. Обалы-шоқмарға, Қиатты Суңқар жеди, оғым өлтирди. Обалы-оққа-деп кете берди. Жауыз Қиаттың сыбағасы усы болды.

Өткен күнлердің биринде бир күни Оғуз қаған тәңрисине сыйынып турған еди. Аспаннан бир көк жарық түсти. Күннен жақты, айдан қараңғылау еди. Оғыз қаған көрди, сол сәуленің арасында бир қыз бар еди. Жалғыз отырар еди. Сымбаты келіскен, жақсы бир қыз еди. Оның басында оттай сәуле шашыл турған бир меңи бар еди. Алтын қазықтай еди. Сол қыз әдеуір сулыу еди. Күлсе аспан қудайы күлетуғын, жыласа аспан қудайы жылайтуғын дәрежеде еди. Оғуз қаған оны көргенинде өзін жоғалтты. Сүйди, үйленди, оның менен бирге жатты, тилегін орынлады. Күнлерден бир күн көз жарып, үш уллы болды. Бириншисине Күн-деп ат қойды. Екиншисине Ай деп ат қойды. Үшіншисине Жұлдыз деп ат қойды. Және бир күни Оғуз қаған ауға кетти. Бир көл арасында алдынан бир ағаш шықты. Бул ағаштың қабығында бир қыз бар еди, жалғыз отырар еди. Жақсы көрікли бир қыз еди. Оның көзи көкген көгірек еди. Оның шашы гәуҗәр усағындай, тислери җинжидей еди. Әдеуір көрікли еди, егер аспан тынық күнлері айдың оған көзи түссе „ах, ах! ышқында өлгирдин“ — деп сүттей жарық болып кетер еди. Оғуз қаған оны көрди де өзінен кетти. Жүрегі жалынлап оған ашық болды. Үйленди, бирге жатты, тилегін орынлады. Күйлерден бир күн, көз жарып, үш ул тууды. Бириншисине Көк деп ат қойды. Екиншисине Тау деп ат қойды. Үшіншисине Теңіз деп ат қойды. Оннан соң Оғуз қаған үлкен той берди.

МАХМУД ҚАШҒАРИЙ ҲӘМ ОНЫҢ „ТҮРК СӨЗЛИГИ ТӨПЛАМЫ“ ШЫҒАРМАСЫ

Махмуд ибн-ул-Хусайн ибн Мухаммедәдил Қашғарий XI әсирдің басларында Баласағун қаласында туылған. Оның бабасы Қашғарлық болып, соңынан Баласағунға көшіп келип, сол жерде отырықшы болып қалған.

Ол жаслығынан-ақ илимге қызыққан болып, Қашғардан Сибирь жерлеріне шекемгі жайласқан түрк тиллес халықтарының әдет-үрп қам ауызеки әдебий естеликлерін жыйнауға қызыққан еди.

Х әсирдин басларында Қарлук қәўимлериниң аўкамы күшейип, Орта Азиядағы ең ири мәмлекет—Қараханийлер мәмлекети пайда болған еди. Қараханийлердиң пайтахты тез арада Қашғардан Баласағунға көширилип, бирқанша ўақытлардың өтиўи менен ол Сырдарья бассейниндеги айырым қәўимлерин хәм Саманийлердиң қараўында болған Бухара хәм Самарқанд жерлерин өзине бойсындырды. Қараханийлердиң Орта Азиядағы жокары мәдениятлы еки халықты—Шығыста уйғырларды, батыста түркий Иран қәўимлерин бағындырып алыўы, сол дәўирдеги Орта Азияда пайда болған әдебий тилдиң сәўлелениўине себепши болды. Бул әдебий тил сол дәўирдеги Қараханийлер мәмлекетинде еки бағдарда раўажландырылып, еки орайға ийе болды. Булардан бири Қашғар, Қарлуғ-уйғыр диалекти тийкарында, екиншиси Баласағун оғуз-қыпшақ диалекти тийкарында әдебий тилди қәлиплестирди. Махмуд Қашғарий усы дәўирде шыққан Қараханийлер мәмлекетиниң белгили илимпазы болып, Қарлуғ—уйғыр хәм де Оғуз—қыпшақ диалектерине айрықша итибар берип изертлеген илимпазлардың бири.

Махмуд Қашғарий сол дәўирдиң өзінде-ақ пүгкил түркий қалаларының арасын гезип шыққан.

Алты мыңнан ибарат түркий сөзлерин арабшаға аўдарып, өзниң „Девану луғатит“ (түрк сөзлиги топламы) деген шығармасын жазған. Бул ҳаққында автор төмендегише жазады:

„Мен түрклер, түркменлер, оғузлар, чигиллер, яғмалар, қырғызлардың қалаларын, аўыл хәм жайлаўларын көп жыллар бойы гезип шықтым, сөзлерин топладым. Хәр қыйлы сөзлердиң қолланыўларын үйренип, анықлап шықтым. Мен бул ислерди тил билмегенлигим ушын емес, бәлки бул тиллердиң хәр қандай парқын анықлаў ушын иследим“.

Махмуд Қашғарий буннан тысқары „Жавахир-ун-навх фи луғатий түрк“ (Түрк тиллериниң синтаксислик қағыдалары) деген шығармасын жазған. Бирақ, бул шығарма еlege шекем табылмай атыр. Екинши шығармасы „Түрк сөзлиги топламы“ ХХ әсирдиң басында Стамбулдан табылды. Бул қолжазбаны көширген кәтип Мухаммед бинни Әбу Дамашқыйдың мағлыўматына қарағанда, бул нуска Махмуд Қашғарийдиң өз қолжазбасынан алынған. Бул шығарма 1915-жылы үш томлық китап болып Стамбулда басылған. Шығысты изертлеўши Брокельман тәрәпинен 1928-жылы немец тилине, 1939-жылы Басим Аталай тәрәпинен оспанлы түрк тилине, кейинирек С. Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аўдарылған. „Түрк сөзлер топламы“ тили жағынан дерлик барлық түрк тиллес халықлар менен ортақласады. Бул ҳаққында профессорлар Н. М. Маллаев хәм А. П. Қаюмовтың бахалы пикирлери бар.

ДЕВАНУ ЛУҒАТИТ ТҮРК

(Түрк сөзлиги топلامы)

Текст үлгилери

Қыш, йай билен тоқушты,
Қыныр көзүң бақышты,
Тутшқалы йақышты,
Утғалымат оғашур.

* * *

Қыш йағару сувленур,
Эр эт мәнин йавланур,
Иглер йэме саврыйур,
Эт ийн такы бәкришур.

* * *

Йамғыр йағуб сачылды,
Турлук чәчәк сугулды,
Йинәк қапы ачылды,
Чиндан йыпар йуғрашур.

* * *

Иай барубан эркузи,
Ақты ақын мундузы,
Туғды йаруғ иулдузы,
Тыңла сөзүм кулгусиз

Қар, буз кәмуғ еришти,
Тағлар сувы ақышды,
Көкшин булут әрушди
Қайғуқ болын огиришур.

Өрди булыт ырашу,
Ақты ақын мунрешу,
Қалды будун таңлашу,
Көкирер такы маңрашур.

Ай копуб әвленуб,
Ақ булут әрленуб,
Бир-бир үзе өкленуб,
Саулуб сувы әнрешур.

Қуйды булут иамғурын,
Кәриб тутар ақ торын,

Қырқа қозты ол қарын,
Ақын ақар анрашур.

Йылқы йазын атланур,
Отлаб анын этланур,
Бәглер сәмиз атланур,
Сәвнуб оғур ысырашур.

АҰДАРМАЛАР

Ышқы дәрти қоймайды,
Сағыныш және қыйнайды,
Кеулим оған тоймайды,
Жүзим мениң сарғаяр.

Т. I. 99-бет.

Едил сууы ағып атыр,
Тастын түбин қазып атыр,
Астында балық, бақа жатыр,
Көлдиң ишин толтырып.

Т. I. 103-бет.

Көрип неге қашпадын,
Ямар сууын ишпедин,
Малы-мүлкиң шашпадын,
Жесин сени сыртланлар.

Т. I. 108-бет.

Жаз айлары келгенде,
Қыс азықты хәзирле,
Айлар өтер белгисиз,
Күн, түн өткен гезинде.

Т. I. 111-бет.

Болған бұрын даналар,
Таудай бәлент билимли.
Данышпанға саналар,
Ардақлаған илимди.

Т. I. 113-бет.

Дедим оған жанан,
Хош келдің биз таман,
Жоллар еди жаман,
Сахра менен тутасқан.

Т. I. 119-бет.

Арғымақ атым атылды,
Көргеннен соң тақырды.
Аспан жүзин булт басып,
Сел жамғырын шақырды.

Т. I. 157-бет.

Күлди бәхәрдің жүзи,
Ақты сел ерип, музы,
Шықты жарық жұлдызы,
Тыңла сөзім күлкисіз.

Т. I. 121-бет.

Бузраж және ойланды,
Батырлары сайланды,
Әскерлери жыйланды,
Саұаш ушын атланар.

Т. I. 161-бет.

Мәй ыдысы саз болсын,
Түби көз киби толсын,
Ғамы қурысын, өлсин,
Күн-түн ойнап күлейик.

Т. I. 126-бет.

Аманат алды, бермеди,
Дос орнында көрмеди,
Қысынып көп терледі,
Қас болыудан қорқады.

Т. I. 163-бет.

Бузылды бул заманлар,
Жыйналды көп жаманлар,
Кемейип билимданлар,
Илим-қикмет жоғалды.

Т. I. 128-бет.

Хан шатыры құрылды,
Саұашқа дабыл урылды,
Жаулар желдей үйрилді,
Қашқан менен қутылмас.

Т. I. 203-бет.

Жаман адам жоқ болсын,
Ғақ, әдалат көп болсын,
Қозы, бөри жарассын,
Мөминлерден бек болсын.

Т. I. 130-бет.

Өзинен өзи ойланды,
Душпанлар көп жыйланды,
Салажақ болып ойқанды,
Бунша жаұды ким жеңер.

Т. I. 209-бет.

Түрлі шешек ашылды,
Гүлли гилем жазылды,
Дүнья қызыл-жасыллы,
Умытылды суұықлар.

Т. I. 141-бет.

Арт жағына шегинди,
Айнала берип бекинди,
Қылмысына өкинди,
Тутқынлықта қыйналды.

Т. I. 212-бет.

Ғәзеп пенен атландым,
Арыслан киби тапандым,
Батырын жығып, бапладым,
Енди мени ким тутар.

Т. I. 146-бет.

Еркти берип босаттым,
Барлық мүлкін оған арттым
Ылайықлы жаза таптым,
Қылмысларын мойнына алды.

Т. I. 217-бет.

Сауаш күни қашқанба?
Ели қалған душпанда.
Хәр аяғын басқанда,
Үни шықпас мунайып.

Т. I. 223-бет.

Кеўлим мениң қыйнайды,
Жүреклерим ойнайды,
Енди қәйтип баўрыма,
Баспағанша қоймайды.

Т. I. 230-бет.

Жасын көкти айырды,
Самал бултты қайырды,
Айғыр-байтал жайылды,
Ойнақласып шадланар.

Т. I. 238-бет.

Элиплер бәри сап келер,
Бир-бирине тәп берер,
Қәтесиз оқ атады,
Кимлер оған шақ келер.

Т. I. 240.

Ылай балшық дизилер,
Кәмбағаллар езилер,
Суўық қатгы сезилер,
Бармақларын ү плесер.

Т. I. 249.

Ай шығып айланды,
Ақ булт топланды,
Аспан жүзи қапланды,
Моншақ суўлар тамшылар.

Т. I. 258.

Жигитлерди ислетип,
Бағ мийўесин гүллетип,
Қулан-кийик аўлатып,
Байрам қылып жасайық.

Т. I. 262.

Өрге қарай жуғырдым,
Жылап-жылап жығылдым,
Өз бахтымды не қылдым,
Көзден қанлы жас ағар.

Т. I. 270.

Изиннен келсе бир адам,
Иззет қылғыл сен мудам,
Ғарғап кетсе мийманлар,
Жаманы болмас ҳеш одан.

Т. I. 272.

Жылқы жазда семирер,
Жайлаўдан көк желинер,
Беклер оған ер салар,
Дойнақлары керилер.

Т. I. 282.

Танғут елин қыста басты,
Шермәнделик хәдден асты,
Дүнья малларын уласты,
Тутқын болып басын ийди.

Т. I. 299.

Өзин мактап кеўли тасты,
Жерин өлшеп, алға басты
Ат қамшылап қарсыласты,
Ал ол болса кейин қашты.

Т. I. 301.

Бултлар шақмақ шақпақта,
Жамғыр буршақ жаўмақта,
Самал оны куўмақта,
Қайда барар белгисиз.

Т. I. 336.

Сауашларда алысгым,
Сәркардаға жабыстым,
Қасқа атта атыстым,
Ядтан шықпас сол күнлер.

Т. I. 348.

Жаў корғанын айырдым,
Алиплер мойнын қайырдым,
Бир нешшесин майырдым
Тердим алтын гүмистен.

Т. I. 351.

Аяқта қалмады дәрман,
Мен хәзир жәрдемге зарман,
Қалмасын кеуілде әрман
Сүйиклим мени тез емле.

Т. I. 361.

Қызыл, сары алысты,
Көк хәм жасыл жарысты,
Бир-бирине тарысты,
Адам оған таң қалар.

Т. I. 375.

Бирин-бири куўалады,
Көп геллелер думалады,
Душпан және тубалады,
Қылыш қынға жуўырады.

Т. I. 377.

Кеспекши едим куўып барып,
Ләшкерлердің тобын жарып,
Бирақ олар аман қалып,
Дүнья берип жан сақлады.

Т. I. 380

Алдады мени,
Жумсақ бәден қыз.
Қаўмети гүлдей
Мурны да тегис.

Т. I. 390

Музды жәўхәр демен,
Тасты гәўхәр демен,
Хәргиз алдана көрмен,
Алымлар буны жақтырмас.

Т. I. 396.

Түн ўактында бастық биз,
Хәр таманнан қыстық биз,

Атғың жалын кестик биз,
Мыңлақлыны астық биз.

Т. I. 407.

Түрли шешек ийилди,
Зер кийимин кийинди,
Төрт бес гүйин түйилди,
Ашылмаққа асығар.

Т. I. 409.

Нәсиятым балам,
Билимсізлик—хәрам.
Ол тақан болса егер,
Бәрхә төгилип кетер.

Т. I. 412.

Бакырып саўаш курамыз,
Душпанға найза урамыз.
Соңынан тыныш турамыз,
Қатты душпан жумсасын.

Т. I. 413.

Келсе егер хәқаным,
Абат болар мәқаным,
Тарқалмас дос-яраным,
Елдің күши жәмлесер.

Т. I. 424.

Суўық бетке урады,
Кеўлим жазды сорады,
Қар дүньяны орады,
Беденлерим қалтырар.

Т. I. 430.

Ат қуйрығын байладық,
Үзенгисин сайладық,
Алдайық—деп ойладық,
Еплеп сөйтип шегиндик.

Т. I. 438.

Беглердің аты шаршады,
Дәслепки ғайрат тарқады,

Женилiуден қорқады,
Жүзлери әбден сарғаяр.

Т. I. 449.

Гөзеп турып көзинен,
Оқ аттым изли-изинен,
Жалбарына бер қаншама,
Пайда жоқ-дедим сөзиңнен.

Т. I. 455.

Алдын өзиң қарсы шықтың,
Гунайынды ким кешер,
Соның ушын найза тықтым,
Қаныңды енди жер ишер.

Т. I. 458.

Дәслеп ата-анаңның,
Қәдирле сен сөзлерин.
Қутырынып мақтанба,
Мал мүлки болған гезлериң.

Т. I. 465.

Душпанның атын өширдик,
Өз жайынан көширдик,
Кеулимизди өширдик,
Тийди әжелдің оғы.

Т. I. 476.

Аттан түсип қарайық,
Душпан жолын орайық,
Арыслан киби болайық,
Жаудың қуши босассын.

Т. II. 21 бет.

Анды көрип кеули тасты,
Ийтим дәрхал тарпа басты.
Албырақлап кейин қашты,
Тамағынан бууып алды.

Т. II. 31 бет.

Әуел тутқын қылмаңыз,
Хор болмасын олжаңыз,

Тениз киби қус ушар
Көз жасыма қараңыз.

Т. II. 51 бет.

Жау әскерин қайырған,
Мойнын бурап майырған.
Данқы елге жайылған
Мәртти әжел қулатты.

Т. II. 77 бет.

Таудың басы барқ урып,
Етеклери жарқырап,
Сарқырама сарқырап,
Сыйыр, буға мөңиресер.

Т. II. 83 бет.

Әскерди жыйнап атландым,
Кәманыма оқ салдым,
Сауаштың алдында бардым,
Мәртти көрип басын ийди.

Т. II. 88.

Хәрекеті сезилди
Ала алмадым кегимди,
Кулынымды алып шегинди,
Айдап кетти қойымды.

Т. II. 95.

Мисли жаз, қыс дусласты,
Хөнер ашып мушласты,
Бирин-бири қыстасты,
Оқ атыуға асығып.

Т. II. 104.

Жеңіу қыйын жерлести,
Руу, кәуим бирлести,
Әскер жыйнап еллести,
Бирге келип өш алар.

Т. II. 114.

Қудалыққа сорасты,
Соң ақылдан адасты,

Энди тисим қамасты,
Алды Турымтайымды.

Т. II. 123.

Жигит еди белли,
Алты жигити өлди,
Көзинин жасы селли,
Энди оны ким тыңлар.

Т. II. 134.

Жамғыр жаўып шашылды,
Булт гүркиреп басылды,
Түрли шешек ашылды,
Жағымлы ийис бурқырар.

Т. II. 139.

Арғымақлар атылды,
От шығарып жасынлы,
Қыйратып көк ҳасылды
Туяқлары дүпирлер.

Т. II. 153.

Күшейди билегим,
Жарылқап тилегим.
Көбейди билимим,
Бирақ өмир қысқа екен.

Т. II. 172.

Жасырын муҳаббат,
Бир күни билинер,
Аўырыў көзди жасырма,
Паш етер иринлер.

Т. II. 199.

Тойдырмады ийтимди,
Аш қалдырды атымды,
Нәмәртлерге исенип,
Ойламаппан артымды.

Т. II. 205.

Сарғайып кеткен жүзлери
Аўзын ашып күледі,

Ашық болған гезлери.
Буны хәмме биледи.

Т. II. 218.

Келсе де саған жалынып,
Қайтсын изге жабығып,
Көрсин өзи камығып,
Сатты мениң кулымды.

Т. II. 224.

Қар хәм жамғыр таўдан келер,
Азық аўқат соннан өнер,
Жаўыз душпан меннен өлер,
Сен келипсең соранып.

Т. II. 237.

Келген екен патшайым,
Шығар энди шырайым,
Жәмлеп елдиң ырайын,
Жигитлер сапқа дизилер.

Т. II. 237.

Келди самал хұйиллеп,
Боран турды гүйиллеп,
Халық райын жүеялеп,
Гүлдирмама гүлдирлер.

Т. II. 259.

Дүнья пурсат гөзлейди,
Уры дузақ гизнейди,
Беклер бегин излейди,
Қалай қашып қутылар.

Т. II. 272.

Ийемди мақтайман,
Билимин сақлайман,
Кеўилин жақлайман,
Өнер, билим топланар.

Т. II. 282.

Өтирик өсекшиге,
Бул дүнья баққан емес,

Биреўди сырттан сайып,
Ҳешким бахыт тапқан емес.

Т. II. 291.

Тары жыйнап жасырдың,
Жем болыпты тышқанға,
Ярымы мийнет ҳасылдың,
Аспанға қарай ушқанба?

Т. II. 305.

Батырлығын көрсетти,
Ләшкерлерин үйретти,
Көрсетип көп өрнекти,
Бундай мәртке ким жетер.

Т. II. 318.

Жамғыр суўы көл болды,
Таўлар басы ҳөл болды,
Егиншилик мол болды,
Гүл шешеклер ыргалар.

Т. II. 327.

Өлемди тәңри жаратты,
Дүнья бәрхә айланар,
Күн изинен түн келер,
Ким болса да ойланар.

Т. II. 350.

Басмил ләшкер жыйнады,
Жеңиў жағын ойлады,
Арысланға қарай атланды,
Бир зимистан орнады.

Т. II. 361.

Мийман келсе сәлем бер,
Бол бәрхәма әменгер,
Күг ҳүрметлеп үйинде,
Атына арпа, сабан бер.

Т. II. 367.

Дүнья деген ҳарамдур,
Көп нәрседен жамандур,

Ерди ерден шетлетер,
Онсоң исиң тамамдур.

Т. II. 387.

Аў қусларын ушырып,
Тұлки, доңыз қашырып,
Тислетейик ийтлерге,
Кең далада мәсирип.

Т. II. 396.

Құрт-қумырса тирилди,
Жер бетинде көринди,
Еркек-хаял косылды,
Енди инге қайтпайды.

Т. III. 12-бет.

Жолдасыңды ҳүрмет қыл,
Өзгелерге көз тикпе,
Баға алмасаң тауықты,
Көз салмағыл кекликке.

Т. III. 18-бет.

Жақынлар қәдирлемес бири-
бирин,
Ийт киби қызғанышын барып
көриң.

Т. III. 29-бет.

Сыйқырлы көзи,
Жағымлы өзи,
Ай киби жүзи,
Алды мениң жанымды.

Т. III. 40 бет.

Жаўды булт ақырын,
Көрип ақ шатырын,
Қар болып жер тақырын,
Селлер жаўды ҳарылдып.

Т. III. 46

Ҳақ адам кемеиди,
Жаўызлар көбейди,

Бул калай демейди,
Ел ийеси кеткен соң.

Т. III. 48

Биреу күлсе өзиңе,
Көрикли болып көрингил,
Мәнис бергил сөзине,
Керилгенге керилгил.

Т. III. 50

Душпаннан келди шабарман,
Жууапты қалай табарман,
Сууық хабар әкелди,
Бенденики бир әрман.

Т. III. 73.

Жасы үлкен сени шақырса,
Тезлик пенен шауып кел,
Соны исле журтың не қылса,
Мәдеткар болсын саған ел.

Т. III. 76

Достым болып танысты,
Малымды да сатысты,
Дәлдәлшы менен табысты,
Урлап кетти тайымды.

Т. III. 79

Уллылық тилермен,
Мүлкимди тигермен,
Киригим жигерден,
Жылқым соған садақа.

Т. III. 99

Саулық қайлар жайылды,
Қошқар, теке айрылды,
Сүтлер толып сауылды,
Ылақ, қозы секирер.

Т. III. 113.

Саз ойыны дүзилди,
Мәй ыдысы дизилди,

Сенсіз кеулим езилди,
Кел, шадланып күлейик.

Т. III. 143.

Жақсы сөзді елге жаяр
алымлар,
Соның ушын бәрхә ядға
алыңлар.

Т. III. 169

Мениң бул сөзимди алымларға
айтың,
Бийе қартайса, нәубети келер
тайдың.

Т. III. 173.

Сеннен қашар сундылаш,¹
Меннен ушар қарлығаш,
Бұлбил сайрап аралас,
Еркек ҳаял жупласар.

Т. III. 193.

Желбиреп қызыл байрақ
Былғанды кара топырақ,
Елдің арын сақлап,
Сауаш қурып кешиктик.

Т. III. 199.

Ол менен және келистим,
Қушақласып көригим,
Қолды қолға беристим,
Гүл жайнатып жазымды.

Т. III. 203.

Уйқыдан турдым,
Жулдызды көрдим,
Қуслар сайрайды,
Қулақты түрдим.

Т. III. 212.

---

1. Сундылаш – қустың аты.

Кеште турып жүрген едим,
Кара қызыл бөри көрдим,
Жайға оқ салып тәп бердим,
Мени көрип қашып кетти.

Т. III. 238.

Исенгил сөзиме,
Ишкениң өзиңе,
Басқасы қалады,
Кирген соң гөриңе.

Т. III. 241.

Елде көп зулымлық,
Ушырар көп қыйынлық,
Өткен соң хәммеси
Болар бир тыйынлық.

Т. III. 252.

Кеме ишинде отырып,
Иле суўын кештик биз,
Уйғыр таман атланып,
Мыңлақ елин аштық биз.

Т. III. 253.

Кимниң кеўли жарлы болса,
Бай болса да зарлы болса,
Жарлыман деп, маллы болса,
Тоқ болмайды, бай болмайды.

Т. III. 257.

Кара түнди кеширдим мен,
Мәс уйқыны қашырдым мен,
Таңды солай ағырдым мен,
Кең аспаннан күним шықты.

Т. III. 263.

Ышқым мениң күйинер,
Кеше күндыз жылайман.
Көрди көзим кеткенин,
Тәғдирге не илаж бар.

Т. III. 273.

Қыслар жазға айланар,
Ер ат минип сайланар,
Қәсте болған қыйланар,
Даўаланып дүзелер.

Т. III. 294.

Тәўип мени емледи,
Маған қарап ымлады.
Жүрек баўрым музлады,
Қайғы мени қыйнады.

Т. III. 310.

Билимлилер езилди,
Дүнья ойран сезилди,
Адамлар көп бузылды,
Кеўлим ҳайран болып тур.

Т. III. 317.

Сүйиклим кетти узаққа,
Енди кимнен сорайман,
Қалдым үлкен қайғыға,
Күни-түни жылайман.

Т. III. 324.

Танғут ханы хийле қылды,
Жолдаслары буны билди,
Оның мойнын қылыш тилди,
Әжел сезип, реңи өшти.

Т. III. 340.

Тири қалса утар болды,
Үйи-жайын сатар болды,
Жанын пидә етер болды,
Бирақ оған қайғы келди.

Т. III. 346.

Душпан бектен қашып кетти,
Толқынлы дәрьяға жетти.
Өлимниң зардабы өтті,
Аўзы толы зәхәр төкти.

Т. III. 351.

Таң атпақта, кегейик,
Бузруж канын төгейик,
Ясмил бегин жеңейик,
Барлық жигит жыйналсын.

Т. III. 367.

Бергил маған сөзинди,
Қыя баққыл көзинди,
Талдым көрип жүзинди,
Сезсең еди-ау ғалымды.

Т. III. 371.

Кеткен малда қайыр жоқ,
Қыйналғанға айып жоқ,
Өткен иске өкинбе,
Бәрибир ол малың жоқ.

Т. III. 372.

Сенде барлық жаманлар,
Шыбын, хәрре, жыланлар,
Қуйрығы нышлы шаянлар,
Ысқырысып жууырар.

Т. III. 378.

Бердим сизге қалың,
Енди буны алың,

Басқа хеш зат қалмады,
Қыйын болды ғалым.

Т. III. 382.

Мениң менен кеңести,
Пикири маған теңлесті,
Беклер менен жәнжеллесті,
Алплар басын қырқажақ,

Т. III. 402.

Бултлар көшти гүрилдеп,
Селлер жаўды дүрилдеп,
Адамлар жүр зирилдеп,
Шақмақ қатты шақпақта.

Т. III. 407.

Бирин-бири қуўысты,
Шенбер таслап урысты,
Шашларын да жулысты,
Бөриге бөри тасланып.

Т. III. 410.

Қуўып оған жетип алды,
Жарасына қылыш салды,
Малларын да тартып алды,
Күшлилерден күшли шықты.

Т. III. 414.

„ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТҮРК“ ТЕГИ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР:

1. Жаўды аясаң басыңа шығады.
2. Қайғыны ер көтерер,
Жаўынды жер көтерер.
3. Еки айғыр айқасса, ортасында тай өледі.
4. Көк шөп күймес, елши өлмес.
5. Бүркиттің сайрағаны-өлгени.
6. Қус қанаты менен, ер аты менен.
7. Жылан өзін билмей, түйениң мойны қыйсық депти.
8. Үрлеп ишкеннің аўзы күймес.
9. Бес бармақ бірдей емес.
10. Дузактан қорыққан қус қырық жылға шекем путаққа
қонбайды.
11. Қорыққанға қос көринеди.
12. Шөллегенге жылтырағанның бәри суў.
13. Ойланбаған опық жейди.

14. Әкеге тартпай ул туўмас.
15. Ебелек шыбын сүтке түсер.
16. Сабырсыз үйге сыймас.
17. Анасы азапланып шелпек жаўса,
Баласы қос-қостан асайды.
18. Астың дәми дуз.
19. Қан, қан менен жуўылмас.
20. Тонлы тозбас,
Атлы қарымас.
21. Суў көрмей етик шешпе.
22. Өгиздин аяғы болғанша,
Бузаўдың басы бол.
23. Адам аласы ишинде,
Мал аласы сыртында.
24. Тесик моншақ жерде қалмас.
25. Тойған қонақтың көзи жолда.
26. Аўырыўдың алдын ал,
27. Қырғауыл атыўға шықсаң,
Үйдеги таўықты умытпа.
28. Емизиўли қаял ашқалақ.
28. Жаман байдан жесирлик жақсы
30. Ғазға жетемен деп, ғарғаның путы сынар.
31. Арыслан қартайса тышқан аўлайды.
32. Көп күлген бир жылар.
33. Аспанға түкирсен өзине түсер.
34. Таяклы адам таймас,
Ұәдели сөз бузылмас.
35. Әкесиниң тоны шақ келсе,
Баласы оның өлгенин тилейди.
36. Қудыққа қулаған қуланға қурбақа қожа.
37. Бийдайдың арқасында бийдайық суў ишеди.
38. Сүзеуик сыйыр мүйізге жарымас.
39. Тазы жүйригин түлки сүймес.
40. Серке ети ем болар,
Ешки ети жел болар.
41. Күнге қарасаң көз уялады.
42. Күш атасын тынламас.
43. Арыслан ақырса, ат жүрисинен жаңылар.
44. Иш май—май емес,
45. Қыстың сәни от.
46. Қос қылыш қынапқа сыймас.
47. Кеште булт қызарса әйел ул табады,
Таңда булт қызарса елге жаў шабады.
48. Таздың тамыры—бөрикши.
49. Байлаўлы бузаў буға болмас.
50. Кең тон тозбас, кеңесши ел бузылмас.

ЮСУП ХӘС ХӘЖИБ ХӘМ ОНЫҢ „БАХЫТҚА БАСЛАҰШЫ БИЛИМ“ ШЫҒАРМАСЫ

Умметов

X—XI әсирде Орта Азияда парсы тили хәм әдебиятының оғада үстем болып турыўына қарамастан түрки тилинде бир қанша көрнекли шығармалар пайда болды. Бул шығармалар арасында Юсуп Хәс Хәжибтин „Кутадғу билиг“ („Бахытқа баслаўшы билим“) Ахмед Югнакийдин „Хибатул-Ҳақойиқ“ („Ҳақыйқатлар сыйлығы“) сыяқлы шығармаларын көрсетиў мүмкин. Бул шығармалар түрки халықларының оғада ески дәўиринде пайда болған. Соның ушын да бул шайырларда да анаў я мынаў халықтың ўәкили деп қараў кыйын. Сәбеби, Махмуд Қашғарийдин берген мағлыўматына қарағанда Киши Азиядан баслап Қытайға шекем түрк тиллес халықлардың ең ири қәўимлеринен жигирмадан аслам қәўим жасаған. Махмуд Қашғарий бул ҳаққында төмендегише жазады:

...Түрклер тийкарынан жигирма қәўим... Румға жақын биринши қәўим бажпник, соң қыпшақ, оғуз, яман, башғарий, басмил, соңынан қай, соң ябаку, соң татар, соң қырғыз келеди. Соң чигил, соң тухси, соң яғма, соң играқ, соң тарчук, соң жумул, соң уйғыр, соң таңғут, соң қытай, соң тавғаш— деп көрсетеди.

Тарийхта әдил түрде көрсетилгениндей-ақ „Қарақалпақ халқы ерте дәўирлерден баслап, ески түрк тили халықлардан алыста, ажыралған ҳалда жасаған емес, керисинше олар менен тығыз байланыста болды, нәтийжеде бул халықлардың тиллери де өз-ара жақынласқан. Соңғы ўақытларда қарақалпақ халқының составына кирген бир қатар қәўимлер хәм урыўлардың ерте заманларда Батыс-түрк қағанатының составында болғанлығы белгили“.

Усы пикирлер Қараканийлер мәмлекети тусындағы мәдениятқа да тийисли. Буларды тил жағынан да бөлип қараў кыйын. Себеби: „Орта Азиядағы бул мәдениятқа арабша, парсыша, түркше, үш жазыў тили болып тарқалды“ XI әсирдеги Қараханийлер мәмлекегине қарсы болған, Сырдәрьяның төменги жағында пайда болған әдебий естеликлерден Ахмед Югнакийдин „Хибатул-ҳақойиқ“ атлы шығармаларын көрсетиўге болады. Шығармалар оғуз-қыпшақ диалектинде жазылған болып бунда көбинше Хорезмдеги әдебий тилдин нормалары сәўлеленеди. Соның ушын да Юсуп Хәжиб, Ахмед Югнакий шығармалары Орта Азия халықлары ушын теңдей хызмет етеди.

XI әсирдин атаклы шайыры, түрк тиллес халықлардың данышпанларының бири Юсуп Хәс Хәжиб сол әсирдин 20-жылларында Баласагун қаласында туўылған. Араб, парсы тиллерин жақсы ийелеп түрк тилинде дәстан жазыўды ойлаған. Бул

хаққында ол өз дәстанының кирис бәлиминде төмендегише жазады:

Арабша, тәжикча, китаблар уқуш,
Бизиң тилимизга бул юмғи уқуш.

(Арабша, тәжикше китаплар жүдә көп болып, бизиң тилимиздеги бул данышпанлықтың биринши китабы).

Юсуп Хәс Хәжиб китапты жазып тамамлап Қараханийлардың хәкимдары Тавғаш Буғраханға сыйлыққа береді. Буғрахан оған Хәс Хәжиб (есик ағзасы) деген атақ берген.

„Қутадғу билигтин үш қолжазба нұсқасы болып, бул нұсқалар „Вена“, „Қахира“, „Наманган“ нұсқалары деп айтылады. Поэманың биринши нұсқасы ХІХ әсирдин 20-жылларында Австрия алымы Хәммер Пургшталл тәрәпинен Стамбулда табылып Венадағы корольлик китапханаға тапсырылған. Екинши нұсқасы 1797-жылы Каирда табылған. Ал, үшінши нұсқасы 1914-жылы Наманган, қаласынан табылды.

„Қутадғу билиг“ хаққында француз алымы Амадей Жобер, венгер алымы Герман Вамберий, рус алымы В. В. Радловлар бир неше илим изертлеу жұмысларын алып барды.

Кейинги дәуірде белгили совет илимпазлары Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов, Ф. Абдурахманов, А. А. Валитова, С. Муталибов, Н. Маллаев, Р. Каримов хәм тағы басқалар олардың исин даўам етти.

Китап тийкарынан 73 бапқа бөлинип, төрт саўалға жуўап береді.

Китаптың тийкарын төрт нәрсе курайды, бириншиси әдалат, екиншиси мәмлекет, үшіншиси ақыл, төртиншиси қәнәт. Хәр бирине өз алдына түркше ат қойылған. Әдалатқа Күнтуғды деген ат қойып, оны патша орнына қояды. Мәмлекетке Айтолды деген ат қойып, оны ўәзир орнына қояды. Ақылға Угдулмыш (ақыл дана) деген ат берип, ўәзирдин улы сыпатында, қәнәтқа Уғырсыш деген ат берип ўәзирдин туўысқаны сыпатында бериледи. Шығарманың мазмунында: „Күнтуғды деген әдил патша болып, оның даңқы пүгкил дүньяға жайылады. Айтолды деген бир дана адам Күнтуғдының пайтахтына келип, оның ўәзирлериниң бири менен танысып қалады. Айтолдының даналығын сезип қалған Күнтуғды оны өзіне ўәзир етип тайынлайды. Ел абат болады. Бирақ, Айтолды өзиниң туўылған жерин сағынып аўылына қайтып кетеди хәм қайтыс болады. Айтолдының Угдулмыш деген улы атасының ўәсиятлары бойынша Күнтуғдының сарайына келип хызмет етеди. Угдулмыш атасының даналық сиясатын қоллап, ел журтын абаданластырады. Даналық сарайға бахыт келтиретуғынын жақсы түсинген Күнтуғды сарайға Угдулмыштың туўысқанларының бири Угдурмышты мәсләхәтши етип тайынлайды“.

КУТАДҒУ БИЛИГ

(Бахытқа баслашы билим)

Текст үлгилери

- 158¹. Уқушға биличка бул тимәчи тил,
Йарутачи әрни йорық тилни бил.¹
159. Кишиг тил ағырлар булур қут киши,
Кишиг тил утузлар йарыр әр башы.
160. Тил арслан турур көр эшикда йатур,
Айа эвлуг арсык башыңны йәйар.
161. Тилин эмгәмиш әр нәку тәр эшит,
Бу сөз ишкә туғыл өзүңга иш эт.
162. Мәни эмгәтур тил эди еч тәлим,
Башым кәмәсуни кәйәйин тилим.
163. Сөзиңни кедәзгил башың бармасун,
Тилиңни кедәзгил тышың сынмасун.
164. Будн тили йавлақ сәни сөзлогәй,
Киши қылқы киртуч эгиңни йәгәй.
165. Билиглиг билиг бәрди тылқа башығ,
Айа тил идиси кәдәзгил башығ.
166. Эсэнлик тиләсә сәниң бу өзун,
Тилиңдә чықарма йарағсыз сөзун.
167. Билиб сөзләсә сөз биличка санур,
Билигсиз сөзи өз башыны йәйур.
168. Әкуш сөздә асығ көрмәдим,
Иана сөзләмишдә асығ булмадым.
169. Әкуш сөзләмә сөз бирәр сөзлә аз,
Тумән сөз тугинин бу бир сөздә йаз.
170. Киши сөз билә қопты болды мәлик,
Әкуш сөз башығ йәркә қалды кулук.
171. Әкуш сөзләсә йаңшады тәр тилиң,
Иана сөзләмәсә ағын тәр тилиг.

АҰДАРМАЛАР

Тилдин пайда-зәлели ҳаққында

158. Оқыў ҳәм билимге дилмаштур, бул тил,
Адам өмири ушын жолдасдур,—бул тил.
159. Бахытлы етер, тил адамды қәдирлер,
Аңламай сөйлесең, гейде жәбирлер.
160. Ол мисли хәўлиде жатқан Арыслан,
Тек ашыўы келсе ғана тарысқан.
161. Өз тилинен азар шеккен бир адам,
Мың пушайман менен жасаған мудам.

1. Бәйигиң тийкарғы нұсқасының қатар саны

162. Сөз бенен аламан бәрхә ашыўды,
Тилим алып кетпеспекен басымды.
163. Сөзиңе ықтыят бол, басың кетпесин,
Тилиңе ықтыят бол, тисиң сынбасын.
164. Узын арқан қыла берсең сөзинди,
Бир күнлери алып кетер өзинди.
165. Шийрин сөзли адам керек жасаўы.
Ақыл болар екен тилдиң тусаўы.
166. Аманлықта көргиң келсе өзинди,
Тилиңнен шығарма жаман сөзинди.
167. Данышпан болады билип сөйлеген,
Сол ушын да оның сөзи өлмеген.
168. Хәрбир сөздиң түп мәнисин серледим,
Көп сөйлеген менен пайда көрмедим.
169. Қысқа етип сөйле келсе ийини,
Мың сөздиң де бир сөз болар түйини.
170. Аз сөзде даналық айтсаң жетирип,
Көп сөз күлки егер турсаң көпирип.
171. Езбе болма сөздиң бәрин ийелеп,
Индемесең атанарсаң гүнелек.
172. Соның ушын пикирлериң кең болсын.
Сыйқаланған жылтыр сөзлер кем болсын.
173. Тилиң қысқа болса басың улғаяр,
Сөзиң қысқа болса, жасың улғаяр.
174. Тилдиң болар еки түрли хызмети,
Гейде сөгис болса, гейде иззети.
175. Хәрбир гәпиң бир даналық сөз болсын,
Тил билмеген соқырларға көз болсын.
176. Билимсиз адамда соқырдың түри,
Сөзиңде болады кеўлиниң кири,
177. Нам-нышансыз өлер бәрхә наданлар,
Сол ушын ақыллы болың адамлар.
178. Еки нәрсе қартайтпайды адамды,
Бири кулқы, бири сөзи салдамды.
179. Инсанлардың өлседағы өзлери,
Көп адамның мәңги қалған сөзлери.
180. Жақынласа гөрге кегер гезлериң,
Қалдыр халыққа данышпанлық сөзлериң.
181. Көп сөйледим тилди мақтап, жаманлап,
Түсиндире алсам болар әмеллеп.
182. Керек сөзлер турар бәрхә алынып,
Болмаса мий қалтаң кетер жарылып.
183. Буны тек сен ушын айттым перзентим,
Және де бар саған айтар нийетим.
184. Бул сөзлерим саған болғай нәсият,
Сөз уқпағанларда болмас қәсийет.
185. Меннен саған мийрас алтын, гүмисим,
Сөзге тең келмейди бәри ширисин.

186. Гүмис тез саўылар хәм пәнт береди.
Даналық сөз гүмис алып келеди.
187. Өмирге мийрасдур даналар сөзи.
Сөз бенен ашылар ақылдың көзи.
188. Кишипейил болып, сөзди орайман,
Меннен дана болсаң үзир сорайман.

Китап ийеси өзи ҳаққында

189. Кеўил сарайымды тарқатып елге,
Мийрас етким келди кейингилерге.
190. Елге сөз қалдырыў жақсы таманы,
Қәге айтсаң болмас оннан жаманы.
191. Хәрким ушын хинжи маржан тең емес,
Бәлки биреў қәлер, биреў қәлемес.
192. Кеўлимди ақтардым жүгим жеңилип,
Сөз маржаны келе берди төгилип.
193. Көп адамлар билмесе де өзимди,
Қалдырмақшы болдым сөйгип сөзимди.
194. Нәсиятлар жақпас наданлар ушын,
Мен жаздым ҳақыйқый адамлар ушын.
195. Бәлки биреў буған жаңалық қосар.
Ис бар жерде адам гейде жаңылысар.
196. Билимлилер аздур, билимсизлер көп,
Ақыллы ақылсыз хәм еки тәрәп.
197. Билимсизлер билимлиге жаў болар,
Пикирлери тең келместен даў болар.
198. Адамды адамнан парқлайды билим,
Солай деп айт,—деп тур, мениң де тилим.
199. Бул сөзлерди билимлиге арнадым,
Билимсиздің тилин биле алмадым.
200. Мениң ҳеш исим жоқ билимсизбенен,
Әй дана! Тек сөйлесейин сиз бенен.
201. Исин айланбасын десен шалаға.
Бәрха жолдас болғил уллы данаға.
202. Сөз сөйлеген адам гейде адасар,
Тыңлаўшысы дүзетсе де жарасар.
203. Питпейди сөз ҳеш орнына қойылмай,
Буратылар нар түйениң мойнындай.
204. Билип сөйлеўшилер бардур бир талай,
Бәрин халық қәдирлейди хәр қалай.
205. Барлық жаңалықлар билимде болар,
Билим менен аспанға да жол салар.
206. Билим менен түсин сөзднң мәнисин.
Билим менен бақла хәр адам исин.
207. Сөз арқалы елге билим таркады,
Адам мәртебели сөзи арқалы.

208. Адам кеўли болар түпсиз теңиздей,
Сол теңизден ҳинжи маржан тергизгей.
209. Сезилмесе кеўлиндеги ҳинжиси,
Ол ҳеш инсан емес, адам үлгили.
210. Қазып алсаң жерден алтын тасларды,
Безейди ол өңир менен басларды.
211. Елге билимлилер қоспаса тилин,
Оларда көмилген таслар деп билин.
212. Егер билим болса бәрха сыннан өт,
Қус киби талпынып көкке ушып кет.
213. Көкке көтерілип оңланар иси,
Билим ҳам илимге жетискен киси.
214. Дуньяны билиўге илим керекдур.
Халықты басқарыўға билим керекдур.
215. Данышпанлар илим менен хошлаған,
Баҳадырлар билим менен баслаған.
216. Бул дуньяны даналарға тапсырып.
Ислеринен күтилген көп жақсылық.
217. Дунья дана—ақылсыз боп дүгескен,
Билимлиге төрден орын тийискен.
218. Жаманларда жақсы көрип дүзилген.
Билим халыққа нускаў берген эзелден.
219. Несийбең болмаса сениң билимнен,
Қылышты таслама ҳешўақ белиңнен.
220. Билим менен ел басқарар даналар,
Билимсизлер текте нөкер саналар.
221. Әлемди устаған әдил патшалар,
Елди бәрха билим менен басқарар.
222. Кимде болса усы еки қасийет,
Көз алдымда бас ийеди жәмийет.
223. Хор болғың келмесе еки дуньяда,
Бәрин үйрен ақлың болар зыяда.
224. Бахытлы болғың келсе исле тақ турып,
Кеўилиңде болсын бәрха жақсылық.
225. Өлген соң минерсең табыт зәңгиге,
Жақсылығың қалар текте мәңгиге.
226. Өзин мәңги емес, атың мәңгилик,
Атың мәңги болса, турар жаңғырып.

Адамларға жақсылық етиў ҳаққында

227. Халыққа егер болғын келсе тәсирли,
Жақсылық қыл, ойлай көрме тәсилди.
228. Өмир деген желдей уйтқып шабады,
Ҳәрким бунда өз сокпағын табады.
229. Ашкөз болсаң тез қәдириң кетеди,
Ҳадал мийнет ишип жеўге жетеди.

230. Өледи дүньяда жақсы хәм жаман,
Есте калдырғандай ис қылғыл мудам.
231. Биреулер бай болып бир сарай салды,
Өзи өлип кетти, өзгеге қалды.
232. Өтті бул дүньядан султан, жалшылар,
Текте мәңги жасалмақта жақсылар.
233. Енди келип қалды сениң нәубетин,
Жақсылыққа толтырғайсаң жер бетин.
234. Тирилик бар жерде болады қаза,
Нышанасыз жоғалыу ең үлкен жаза.
235. Гүреседи бир-бирине тәпси урып,
Бири жаманлықдур—бири жақсылық.
236. Жақсылық гүлистан, жаманлық ойран,
Биреуін таңлап ал, болмағыл хайран.
237. Жақсылық жаманлық еки жақ болған,
Жақсылықты қоллағанлар ҳақ болған.
238. Халық не ушын жаман көрген Заһақты,
Мәрт Фаридун жақтырмаған наһақты.
236. Биреуи елине қылса жақсылық,
Биреуи шуўлатқан көзди жас қылып.
240. Дүньяда көп болар жақсы хәм жаман,
Соның ақыбетинен тенселер заман.
241. Соның ушын таңла буның биреуін,
Ақылынды иске сал, болсын қәлеуиң.
242. Ел ушын да жигит саналыу керек,
Елге көп жақсылар жыйналыу керек.
243. Жақсыны гүл егер елдиң алғысы,
Жаманды қум етер халықтың ғарғысы.
244. Ел ишинен сепсиди көп жаманлар,
Көбейип бармақта жақсы адамлар.
245. Жаман адам месе тутпас илимди,
Жақсы адам болар бәрха билимди.
246. Жақсылықлар бул дүньяны сүйдирер,
Жаманлық—от, бетке шарпып күйдирер.
247. Дүнья еки тәрәп болып келеди,
Бул жағдайды хәмме дана биледи.
248. Бул дүньяда кимниң болса билими,
Әдил болған, билген едиң тилини.
249. Болса басшы жақсылықты қоллаған,
Ол жерлерде әдил тәртип орнаған.
250. Дана басшылардың әдил тәлими,
Мийрас қалған атасының илими.
251. Билимсизлер бир-бирине өш болар,
Билимдилер бир-бирине дос болар.
252. Билимсизлер араға от таслайды,
Билимдилер халықты алға баслайды.
253. Қудайым сақласын сондай сыпайыдан,
Халықты аш қалдырып, өзи байыған.

254. Өзгени ойламас сықмар жаманлар,
Көп жасаған бәрха сақый адамлар.
255. Жақсы өлседе сум әжелге тап болып,
Аты қалған әсирлерге хат болып.
256. Ким жақсылық қылған болса халыққа,
Ол кисиниң аты қалар тарийхта
257. Билим менен адам бахытка ерискен,
Билимсизлик жаман болар сөгистен.
258. Билимсизлик—бир апатқа жолығар,
Билимлилик—жасқа қарай толығар.
259. Төр есиктиң парқын билмес илимсиз,
Пайына тийсе, төрди былғар билимсиз.
260. Егер есиктен орын тийсе данаға,
Хәмме жыйналады тап солкәраға.
261. Булардың бәриниң себеби илим.
Жоқары өрлетер бәрхама билим.
262. Еки түрли болар жақсы адамлар,
Биреүйи бек, бири дана саналар.
263. Жылқы саналады буннан басқасы,
Хәр бириниң хәрқыл болар таспасы.
264. Басқасын қой таңла усы екеүйиң,
Сонда ғана ағарады көсеүйиң.
265. Қылыш услағанлар халықты байлайды,
Кәлем услағанлар халықты ойлайды.
266. Дуньяның заңлары солардан қалған,
Әуладынын көби данышпан болған.
267. Олардың сөзлери елге мийрасдур,
Бул дуньяның өзи ақыл таласдур.
268. Билимнен ашылар дуньяның түби,
Билимсиздиң күни соқырлар киби.
269. Адам көзи сөздур, дапалық—бахыт,
Сөздиң парқын билип, сөйле хәр ұақыт.
270. Сөз бенен гүлленер дәстүр хәм салтың,
Нақыл-макал етип айтады халқың.
271. Адам көрки жүз, жүздиң көрки көз,
Дана көрки тил, тилдиң көрки сөз.
272. Сөз болады қатнасықтың арқауы,
Адамлар сыналар сөзи арқалы.
273. Сөз арқалы таныс түрк беглери,
Сөз арқалы мәлим түрк еллери.
274. Сол беглер ишинен қосылған санға,
Мәрт данышпан болды Алп Эр Тонга.
275. Билимли жигиттиң болды талайы,
Ақылына ақыл қосқан удайы.
276. Тәжик буны Афрасиаб деп айтты,
Көп еллерди ол өзине қаратты.
277. Илимниң шылбыры болса қолында,
Дунья айланады алақанында.

278. Оқып көрдім тәжиклердің кітабын,
Жайған елге даналықтың атағын.
279. Даналарды оқып көріп сүйіннің,
Даналық сөз шешер турмыс түйінін.
280. Дана болыу ұшын билим керекдур,
Кулан аұлау ұшын илим керекдур.
281. Ер жигитке мың өнерде аз болар,
Өнерли адамлар билимпаз болар.
282. Душпан келсе оған қарсы қылыш тарт,
Халқын ұшын қоллан жақсы сиясағ.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» ТЕГИ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

1. Тил көркі сөз,
Жүз көркі көз.
2. Жақсы сөз, жарым ырыс.
3. Мың сөздің түйіні бир.
4. Көп сөйлеп дана болмассаң.
5. Көп тыңлаған дана болар.
6. Сөз сүйектен, таяқ етген өтеди.
7. Таяқ жарасы питер,
Сөз жарасы питпес.
8. Аұыздан геиде от, геиде суу шығады,
Биреуі—күйдиреди, биреуі—сөндиреди.
9. Қатты сөз кеуіл қалдырады.
10. Не ексең сол өнеди.
11. Кууаныштың изинде қайғысы бар.
Рәхәттің изинде азабы бар.
12. Өзин өлсең де атың өлмесин.
13. Билим қәдирин оқыған билер,
Зер қәдирин тоқыған билер.
14. Оқыған орын табар.
15. Билим—сарқылмас булақ.
16. Тирегі зордың билегі зор.
17. Өнерли өрге жүзеди.
18. Қылыштан қан тамады,
Қәлем дұнья табады.
19. Жолаушы жолда үй салмас.
20. Жақсы менен жаман досласпас.
21. Бойың қыйсық болса да, ойың дүзиу болсын.
22. Ашық болған адам көзіннен белгилі.
23. Душпаның биреу болса да көп.
24. Достың мың болса да аз.
25. Жаманға жоласаң жаласы жуғады.
26. Аққа қара тез жуғады.
27. Араққа дос болған,
Дәулетке мәс болған жаман.
28. Қырыққа келген жаспан демес.

29. Сүт пенен кирген минез сүйек пенен кетеди.
30. Түси жақсының иси жақсы.
31. Қызды үйде қартайтпа.
32. Басшысы жақсының қосшысы жақсы.
33. Жақсы атың шықса алғыс аларсан.
Жаман атың шықса ғарғыс аларсан.
34. Көзі тоймағанның өзі тоймайды.
35. Арақ ақылдан адастырады.
36. Ашыу келсе, ақыл кетер.
37. Асықпаған аққу ұслар.
38. Отыратуғын орнынды бил.
39. Хаял шырайы менен емес,
Минези менен сулыу.
40. Хаялдың көзі қайда болса, көңли сонда.
41. Ауырыу ас пенен киреди.
42. Түсинде жылаған, онында қуғанар.
43. Көп күлген бір жылайды.
44. Қашқан жау қайтып жыйылмас.
45. Қыйсық ағаш отын болар.
46. Үй алсан қонсынды сайла,
Жер алсан сууыңды сайла.

АХМЕД ЮГНАКИЙ ХӘМ ОНЫҢ „ХИБАТУЛ ХАКОЙИҚ“ (ХАҚЫЙҚАТЛАР СЫЙЛЫҒЫ) ШЫҒАРМАСЫ

XII әсирдің екінші ярымында түрк тиллес халықтар әдебиятында және бір үлкен шығарма пайда болды. Бұл шығарма Ахмед Югнакийдің „Хибатул—хакойиқ“ (Хақыйқатлар сыйлығы) деген кітабы еді.

Бұл шығарма менен бірінші шұғылланған илимпаз, түрк алымы Нажиб Асым. Ол бұл кітапты 1914-жылы Стамбулдағы Ая-София кітапханасынан тапқан хәм 1916-жылы османлы түрк тилине аударған. Кейинирек совет илимпазлары Е.Э. Бертельс, С. Е. Малов бұл хакқында илим изертлеу жұмыстарын алып барды. Бұл шығарма тийкарынан 470 қатардан ибарат болып, 14 бапты өз ишине алады. 1480-жылы Стамбулда Абдуразақ Бахший тәрәпинен көширилген.

„ХИБАТУЛ—ХАКОЙИҚ“

(Хақыйқатлар сыйлығы)

Текст үлгилери

41. Биликтен айур-мән сөзүмгә ула.
Биликликка йа дост өзүңни ула.
42. Билик бирлә билинкр сағадай йолы,
Билик бил сағадаг йолыны була.

43. Бахалық динар ол биликлик киши,
Бу жахил биликсиз бахасыз биши.
44. Биликлик биликсиз қаған тәң болур,
Биликлик тиши әр жәхәл әр тиши.
45. Сөңәккә ийлик эрэнга билик,
Эрән көрки ақл ол сөнәкниң йилик.
46. Биликсиз йиликсиз сөнәк тәк халы,
Ийликсиз сөнәккә сунулмас элик.
47. Билик билти болты эрән бәлгулук,
Биликсиз тириклә йитук көргулук.
48. Биликлик әр өлти аты өлмәту,
Биликсиз эсэн әркән аты өлук.
49. Биликли бирингә биликсиз мының,
Тәнәкли тәнәди биликниң тәңин.
50. Бақа көргил әмти уқа сынаиў.
Нә нән бар биликтин асығлық өнин.
51. Билик билә алим йукдур йуклады,
Биликни биликсиз узун нә килур.
52. Билик бул үсанма бил ол ҳақ расул,
Билик кимдә әрсә сиз арқаң дәди.

Аўдармалар

41. Сөз етпекши едим және билимди,
Жолдас болғай саған бәрха илимли.
42. Билим менен бахыт жолы ашылар,
Ел ғамын ойлаған оған асығар.
43. Билимли адам турар күнине жарап,
Билимсиз адамлар мийўесиз дарақ.
44. Бир өтпес пышак, биреўи алмас,
Билимсизлер билимлиге тең болмас.
45. Ҳәмме ўақыт билим керек жигитке,
Билимсизлер сүйек, кәдири жиликте.
46. Илимсиз болады майсыз сүйектей,
Иши боп-бос бирақ елге керектей
47. Билимли дүньяны көркейтер тағы,
Соның ушын бәлент болар атағы.
48. Билимли өлседе аты өлмейди,
Билимсизлер бахыт таппай шөллейди.
49. Билимли ислер мың адамның жумысын,
Билимсиздиң көриң куры жүрисин,
50. Мениң ҳәр сөзимди ойла кестелеп,
Барлық жумыс ушын ақыл, бас керек,
51. Билим менен жаснар дүнья, адамда,
Пәмсиз болсаң жақсы болмас сағанда.
52. Сол пайғамбар Расулудиң өзи де,
Исен деген билимлиниң сөзине.

53. Перзент қәдирин үйрен ата-анадан,
Илим қәдирин үйрен бәрха данадан.
54. Илим менен дүнья қызықлы болар,
Илим үйренбеген—жазықлы болар.
55. Кимлерде болмаса ақыл хәм уят,
Оған бирпул сонша берген нәсият.
56. Кирли адам жуўынса кирлери кетер,
Кеўли кир өмирден тап солай өтер.
57. Билимсиз исине кеўлиң толмайды,
Билимлиниң иси еки болмайды.
58. Билимсиз ел алдар хәм азап берер,
Усылайынша әйтеўир бир күн көрер.
59. Билимсизлер сырын ашады тезден,
Билимдилер кашар керексиз сөзден.
60. Билимсиз таяқ жер бәрха тилинен,
Хәр сөзинде наданлығы билинген.
61. Илимсиз өмирдиң болмас паяны,
Илим бәрха жаңалайды дүньяны.
62. Көп адамды ойласакта аңлы деп,
Қолын (бут қып) көрсетеди тәнири деп.
63. Билимдилер өз сөзине қаратты,
Тәўбеге келтирди түрк, арабты.
64. Сөз бенен билинип Хатам Тайлығы,
Даналардың билим болар байлығы.
65. Илимлер дүршашқың келсе елиңе,
Әўел бастан итибар бер тилиңе.
66. Гейде адамға тил жаманлық қылады,
Ойланбай сөйлесен тисиң сынады.
67. Әдепли сөйлесен сақланар жаның,
Сол себепли тилиң болар душпаның.
68. Ашшы сөйлеп үйренген соң жасынан.
Гейбиреўлер жуда болған басынан.
69. Жаман сөзден кеўилде ғам орнайды,
Тили ашшының ақылы толық болмайды.
70. Оқ жарасы тез дүзеліп кетеди,
Сөз жарасы сүйегиннен өтеди.
71. Жалғыз аўыз сөзи ахмақ басшының,
Көп адамның қурығады дастығын.
72. Ойланбай сөйлеген бәрха өкинер,
Ойланып сөйлеген өсип жетилер.
73. Тил арқалы болар хәрқыйлы ғаўға,
Тил менен досласар душпан да, жаўда.
74. Билимге байланған тилдин де түби,
Ақыллылық болар оның бас жиби.
75. Тилди иске саларда ойлас ақылға.
Айтпақшы болған сөз елге мақулма.
76. Расулулла пайғамбар мынандай депти,
Адам отқа түскен тили себепли.

77. Жан ыңнан гүдер үз еки сөйлесен,
Халык инанбас, бәрибир сен өлесен.
78. Жалған сөзде мәни болмас жалтырар,
Өтирикши адам бәрха қалтырар.
79. Хәмме ўақыт жолын табар туўрылық,
Өз сөзиңе сен қаларсаң қуўрылып.
80. Бәрха паналап жүриў қыйын тасаны,
Нәхақ болсаң берекетиң қашады.
81. Туўры сөзли адам болар пал киби,
Жалған сөз пызздай ашшыдур түби.
82. Жалған сөз кеселлик, туўры сөз шыпа,
Өтирикши ҳешкимге етпеген опа.
83. Жалған сөзден елге мерез боласаң,
Жалған сөзден қатарыңнан қаласаң.
84. Көргиң келсе бәрха жақсылық жолын,
Үстиңе кийгәйсен туўрылық тонын.
85. Сөзинде түсиниксиз гийне болмасын.
Душпаның ҳеш ўақыт сырыңды алмасын.
86. Пәмсизлигиң ушын саған күлмесин,
Сырынның хәммесин елиң билмесин.
87. Сырыңның барлығын достыңа айтпа,
Достыңның досты көп, ол басқа жақта.
88. Аўыздан шыққан сөз елди аралар,
Елиў журтқа өсек болып таралар.
89. Бул дүнья усайды кәрўан сарайға,
Кәрўан жылжыр, бир-бирине қарайма?...
90. Нешен мәнзил асты алдыңғы кәрўан,
Изинен соңғысы етеди жәўлан.
91. Журттың бәри дүнья ушын жуўырар,
Жуўырып желип, жол танабын қуўырар.
92. Байлық қуўып курттай ғана өмирде,
Жүреклерди көп саламыз жәбирге.
93. Көпшиликте кийим пүтин, қарын тоқ,
Бирақ көз тоймайды, бизде тыным жоқ.
94. Егер жетпей қалса аўқат, кийимде,
Сен өзинди жарлыман деп күйин бе.
95. Кийим, аўқат, байлық гәптиң қысқасы.
Аўырлық етеди оннан басқасы.
96. Рәсул айтқан дән деп дүнья байлығы,
Бир өткинши баскасының барлығы.
97. Көpler өтер үлеслерин алалмай,
Бул дүнья бир майдан ескен самалдай.
98. Бул дүньяның көрки, зары болады,
Жигит болғанларда ғарры болады.
99. Тис тырнақлап байлық жыйсаң гиреўге,
Өлгеннен соң несип етер биреўге.
100. Гейде қалар толған нәрсе ортайып,
Байлар гедей болар, гедейлер байып.

101. Шәлистан болады абат жерлерде,
Өлер бәлки, өлмес деген ерлерде.
102. Бул дүньядан өгти қанша даналар,
Өлген бирақ, тирилерге саналар.
103. Дүнья қызық көрсетсе өз бәхәрин,
Бир жағынан жегизеди зәхәрин.
104. Гейде алдарқатса саған пал берип,
Гейде урыстырар саған хәл берип.
105. Ләззетленсең оның соңы да болар,
Алты ай жаздың қарлы тоңы да болар.
106. Хәмме тынбай жүрип мийнет егеди,
Әйтеуір жақсы күн үмит етеди.
107. Бул дүньяның өзи сулыұ жыландай,
Сыртына қызығып, қалма уұланбай.
108. Жылан жумсақ, зәхәр болар тисинде,
Сырты жылтырайды, бәле ишинде,
109. Дүнья сырты гөззал иш бети түйин,
Хәммесин үйренип, билерсен кейин.
110. Аликиссалам айтқан дүнья жылтырақ
Ишине кирген соң турма қалтырап.
111. Бир сулыұ қыз киби нықабын ашып,
Кейин туттырмайды изине қашып.
112. Дүнья өтер бир көрилген түс киби,
Бахытушар пәлпәллеген құс киби.

„КОДЕКС-КУМАНИКУС“

ХІІІ әсирдің жазба естеликлеринің арасында әййемги қыпшақ сөзлиги „Кодекс-куманикус“ айрықша орынды ийелейди. Бул жазба естелик қарақалпақ тилине оғада жақын. Шығарма 1880-жылы Будапештте Гота шрифти бойынша басылған. „Кодекс-куманикус“ тийкарынан әййемги қыпшақлардың жумбақларынан ибарат болып, хәзірги қарақалпақ жумбақлары менен сабақлас. Мәселен:

1. Аузун ачсаң өкпеси көринур
„Есик ашқанда көринген әтештандағы“
(От)
2. Бу барады, изи йоқ.
(Кеме)
3. Аккой мәйна, абзу йоқ.
(Мәйек)
4. Ичер, йер инине кирер.
(Пышық)
5. Сенде, менде йоқ,
Сенгир таңда йоқ,

Утлу тонда йок,
Қыпчақла йок

(Қустың сүти)

6. Узун ағаш басында,
Улуў битис битирдим.

(Кесеў)

7. Йазда йаўлы токмақ йатыр

(Кирпит икен)

8. Йазда йаўлы қайыш йатыр.

(Жылан)

ХОРЕЗМИЙ ҲЭМ ОНЫҢ „МУҲАББАТНАМА“ ШЫҒАРМАСЫ

XIII әсирдин ақыры, XIV әсирдин бас гезинде жасаған белгили шайыр Хоразмий „Муҳаббатнама“ атлы шығармасын жазып қалдырган.

Шығарма ески өзбек тилинде жазылыўына қарамастан, сол дәуирде енди ғана халық сыпатында кәлиплесип киятырган қазақ хэм қарақалпақ халықларының мәденият тарийхы ушын әдеўир хызмет атқарған болыўы керек.

„Муҳаббатнама“ 1353-жылдың ақырында Алтын Орданың ханы болған Жәнибектин Сырдәрья әтирапындағы ҳәкимлеринен бири болған Мухаммед Хожабекке арнап жазылған. Тарийхта жазылғандай-ақ Жәнибек хан бул ўақытлары қазақ хэм қарақалпақлардың да ханы еди. Буннан тыскары дәстанның Сырдәрья бойында жазылыўының өзи де сол ўақыттағы көшпели хэм ярым көшпели халықлар тәғдири менен әдеўир байланыслы екенлигин көрсетеди. Бул ҳаққында шайыр Хоразмийдин өзи де:

Бу дафтарки булубтур, мисир канди,
Етти юз әлли төрт ичра туганди.

„Муҳаббатнама“ сузин мунда йиттим,
Ка муғин Сир яқасинди битдим.

Яғный „Муҳаббатнама“ ны 754—ҳижрий жылында, мелодий 1353—1354 жылдың қыс айларында жазып тамамладым.

МУҲАББАТНАМА

Текст үлгилери

Улуғ танриниң атын йад қылдым.
Муҳаббат наманы буниад қылдым.
Икн йакту гебхер аламға берген.
Муҳаббаг генжини адамға берген.

Фалекниң дәптеридин тунни йуган,
Жеҳан буни адыны су үзре қойған.
Йети қат зэр-нигар айвани мине,
Йаратты алты күнде ҳақ таала.
Хава үзре берур шунқарға күни,
Тулун айдег килур бир қатра суни.
Аниң ким ал елинде мен йаратты,
Бойы бирле сачыны тең йаратты.
Кара топырақтың сүмбил йаратты,
Тикенлер арасында гүл йаратты.
Қатық таштың қылур гебҳерни пайда,
Куруқ найдын қылур шеккерни пайда.
Иер үзре қудрети дариа йаратты,
Садафтын луғлуғйа лала йаратты.
Арық гулни ериниң ашы қылды,
Себа йелиң чаман фарашы қылды.
Булутлар филлег көкреб йурурлар,
Қайыў йерге буйырса су урурлар.
Берер йарым синек елине сатур,
Ким ол намурдның мағзын ушатур.
Қылур йелни Сүлейманның борақы,
Ким ой йелдур жеҳанның тум турақы.

СӨЗ БАШЫ

Түн ақшам ким көрунди байрам айы,
Мухаммед Хожа-бег дәвлет хумайы
Буйурды үрге шадырван урулды,
Кадақ келтурдилер мәжлис курулды.
Мухаббат бирле жанындың бу мискин,
Дуа қылды ижабат болсын амин.
Айа көрк ичре алам падшахы,
Жәхән тутты сениң хуснуң сыпахы..
Пери рухсалларның көрикке байы,
Иузуңнаврузу қашың байрам айы
Көнүл шырын сөзинге болды Фархад,
Көзуң Кашмир жадусынға устаз.
Қар мең ал йанақыңға йарашур,
Башым дайым аяқыңға йарашур.
Бойың серуи санаубардег белиң қыл,
Вафа қылған кишилерге вафа қыл.
Ақықдег ирниге жан болды су сөз,
Қамардег черхраңа бақса кумаркөз.
Урар нергислерин невикни жанға,
Кулер чехраң чечекдек арғанға.
Мухаббат нары жәндин кетмеди хеч,
Қолум сым алмаңызға йетмеди хеч.

Сарайдин барды Чын-Мачынға чавун,
Кыйа бақсаң болур арсланлар авун.
Жемалың йети аламға сыпахлар,
Қатында йерлер жумле шахлар.
Табассум қылсаңыз шеккер уялур,
Тишиң хинжисидин гевхер уялур.
Фалек ышқың йолында бесару пай,
Ысырған данасы Зухра йузуң ай.
Латефаг мүлкине султансан, әй жан,
Камун баштын аяққан жансен, әй жан.
Қағық кулсен мегер ағзын белгургей,
Пери көрсе сени мендек телургей.
Сачын бир тарына мың хүр етмес,
Йузуңниң нурына хеч нур йетмес.
Егер берсе сойургаб ҳақ таала,
Керекмес сенсизиң фирдавс агла.

ЖЫРАҰ-ШАЙЫРЛАР МИЙРАСЫ

(XIV—XVII)

Қарақалпақ әдебиятының сағасының өзи жыраўлардан басланады. Жыраў ҳаққында сөз болғанда көбинше тек дәстанды жырлайтуғын импровизаторлар ғана түсинилип қойылмай жыр хәм толғаўларды өзи жазып, өзи жырлайтуғын адамларды да түсиниў керек. Мәселен Әлишер Науайының:

Әй ийраў сен хәм әшикни куркуз,
Етугон бирла улуг йирни туз,-деген

бәйити буның айқын дәлили.

Себеби жыраўлар өзлери атқарыўшы болыў менен бирликте сол дәўирдеги тарийхый жырлар хәм толғаўлардың авторы да болып есапланған.

Жыраў сөзи түрк тиллес халықлар әдебиятында жүдә әйjem заманлардан берли киятырған сөзлердиң бири. Бул сөздиң XIV—XV әсирдеги әдебий шығармаларда кәппеп қолланыўына карағанда түрки әдебиятында салмақлы орынды тутқанлығын көремиз. Мәселен: XV әсирдеги өзбек әдебиятының көрнекли ўәкили Лутфийдиң „Гул ва Навруз“ дәстанында:

Иравлар сафу сақиялар гуландам,
Тобукчилар сабук рухи диларам.

деп жазғанына карағанда, жыраўдың Орта Азия мәдениатында атқарған хызмети үлкен.

Қазақ халқының аўызеки халық творчествосын изертлеўши Е. Исмайллов: „Қазақтың ески аўызеки әдебият нусқаларының берген мағлыўматларына карағанда, жыраў сөзи қазақта шай-

ырлықтың ең ески түрі болса керек. Жырау деген сөздің төркини „Жыр жырау“ деген сөзден келип шыққан. Булар тек жыраушы ғана емес, бәлкі ядынан да шығара алатуғын „төкпе шайыр“ деп жазады. Бул сөз тап усы күнге шекем жыраулар традициясын сақлап киятырған қарақалпақлар менен қырғызларға да тийисли. Әсиресе бул традициялар ярым көшпели халықлардың әдебияты үшін оғада тән кубылыс.

Ярым көшпели халықларда көбирек синкретизмнен пайдаланыуда (автордың шығарманы өзи жазып, өзи пропагандалау) бул мәселе тәуир-ақ айқынласады.

Соның ушын да жыраулардың творчествослары халық поэзиясы менен пүткиллей араласып кеткен.

Олардың қолжазбалары сақланып қалмағаны ушын бул мәдениет естеликлер дәслепки изертлеулерди көбирек ауызеки халық творчествосының мәдениет мийрасы сыпатында қаралып келди. Булар ноғайлы заманының жырау-шайырларының бизин дәуірлеримизге шекем жетип келген шығармалары.

Хәзирги әдебиет тарийхын изертлеулерде тууысқан ноғай, қазақ, халықларының әдебиятының тарийхында да жоқарыда аты көрсетилген шайыр-жыраулар ушырайды. Бул халықлардың хәммеси де Ноғайлы заманы дәуиринде қонсылас, қойы қоралас, отырғанлықтан бул шайырларды өз әдебиятының үекили сыпатында таныуын хеш ким бийкарламайды. Олар өзлерин ноғайлылар деп атай баслаған. Усы тийкардан қарағанда Ноғайлы заманы шайырлары Орта Азияның көпшилик халықлары ушын ортақ болып есапланады.

СОППАСЛЫ СЫПЫРА ЖЫРАУ

(XIV әсир)

Соппаслы Сыпыра жырау қарақалпақ әдебияты тарийхында көптен беғи тағыс. Филелогия илимлериниң докторы Нәжим Дәукараев 1946-жылғы жаклаған кандидатлық диссертациясында: „Қарақалпақ әдебиятының сағасы ноғайлы заманындағы көркем сөз шеберлери Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жийренше шешенлерден басланады“-деген пикирди айтқан еди.

Кейинги дәуірдеги шөлкемлестирілген әдебиет экспедициялар Соппаслы Сыпыра жыраудың көп ғана қосықларын халық аузынан жыйнап алып, оның XIV әсирде жасаған көркем шайыр екенлигин танытты.

Соппаслы Сыпыра жырау қазақ академиги Әлкей Марғулан-ның көрсетиуинше қылшақ урыуынан шыққан, көпте көрген, көрғия сыпатында бериледи. Халық аузындағы аңызларға қарағанда ол 160 жас жасаған.

Сыпыра жырау хакқында биринши пикир жүргизген Шоқан Уәлиханов болып, ол: „Сыпыра жырау Тоқтамыс ханның

ең абыройлы кеңесшилеринің бири болды. Ол ноғайлы дәуірінің көп ғана эпикалық жырларының атқарушысы“ деген пикирге келеді. Бул ҳаққында көрнекли илимпазлар Әлкей Марғулан, Мухтар Әүезов, Нәжим Дәўқараев, Мараг Нурмухамедов, Қабыл Мақсетов, Ханғалий Сүйиншәлиев хәм Мухтар Мағаўиннің бахалы пикирлери бар.

Соппаслы Сыпыра жыраў ҳаққында профессор Қабыл Мақсетовтың да бир қанша толық баянлаған мақалалары жәрияланды. Бул мақалалардың хәммесинде де Сыпыра жыраў XIV әсирде жасаған Ноғайлы заманының көркем сөз шеберлеринің бири сыпатында сөз егиледи.

Текст:

Мен бабаңман бабаңман,
Мен нелерди көрмедим.
Мен қайларда жүрмедим,
Әкей хан менен Жәкей хан,
Муны көрген бабаңман.
Шына қыздан туўған ул,
Сениң бабаң Шыңғыс хан,
Муны көрген бабаңман.
Жасар жасым жасадым,
Үш жүз алтмыш жасадым,
Ширкеўли деген шәхәрде,
Тоққыз ханның сарқытын,
Бир мейлисте асадым.
Буларда өтип кеткен соң,
Хан Шыңғыстың ўағында,
Жалғаншының жузинде,
Он бир патша бар еди,
Едилдің қубла жағында,
Ханның алтын сарайында,
Он бир патша жәм болды.
Он бир патша алдында,
Қобыз алып сөз сөйлеп,
Толғаў айтқан бабаңман.

* * *

Биргелесип шешкен дәў,
Буларды көрген бабаңман.
Көрдим қалың елинди,
Едиге деген ерінди,
Жаманлық пенен шуғыллық,
Қайыстырды-аў белимди,
Небир-небир бийлерин,
Көргенсиз болып көринди,
Буларды көрген бабаңман.
Буларда өтип кеткен соң,
Өзиниң журтын бүлдірген,
Әл-аманға келмеген,
Козғалаң салған журтына,
Жесир қатын, жетим ул,
Тыңламай дадын жылатқан,
Шайтан жолдан азғырған,
Ақыбетин сорақан,
Сизлерди көрген бабаңман.

* * *

Қубладан ыссы жел есер,
Арқадан суўық сел есер,
Анаға қарап қыз өсер,
Атаға қарап ул өсер.
Тоқтамыстың дәуірінде,
Қулға бийлик тийген соң,
Жесир қағын, жетим ул.
Булардың күни не кешер?...
Сөз сөйлеймен Қарабек,
Меннен саған сөз керек,
Астына қара пул салып,
Үстине қызыл себелеп,

Әмир Темир Көреген,
Тоқсан алты хан дөреген.
Ханның бәлент сарайы,
Ак Орда деген жер екен.
Айналасы бийик таў,
Батынып басып кирмес жаў.
Алпыс бийи биригип,

Алдайман деп келдиң бе,
Атаңа нәлет бәдирек.

* * *

Бай баласы байға усар,
Байлаулы турған тайға усар.
Бий баласы бийге усар,
Путалмаған талға усар,
Хан баласы ханға усар,
Бийик-бийик шынға усар,
Құл баласы кулга усар,
Туяк женишкен гүлге усар.
Ханның улы карауыл,
Бийдің улы шындауыл
Ел ағасы Аға бий,
Журт ағасы Тағай бий.
Батыр улы Байназар,
Хожаның улы Қосназар,
Хожаман деп аллаға,
Гүнакар болып қудаға,
Годдаслайсаң енағар.

* * *

Маң-маң басқан, маң басқан.
Төрт аяғын тең басқан.
Шуудаларын шаң басқан,
Өркешлерин май басқан,
Қара нарым бар еди,
Қара нарым жойыттым,
Жоқлап келген жаушыман,
Излеп келген изшимен.
Едилдің кара суулары,
Көпир салмай сай болмас.
Қара нар келмей халқыңа,
Қаралы кеулим жай болмас.
Оң жаққа курған шымылдық,
Толқынлар менен тымықта,
Ботасын ерткен кара нар,
Айланарма екен жууықта.

* * *

Хә хан ийем, хан ийем,
Қулағынды сал ийем,
Талап болды бизлерден
Сансыз дүнья мал ийем.

Қанды көрсе қалтырар,
Қырғый қустың баласы,
Танды көрсе шарқ урар. *Аллаһа*
Бұлбил қустың баласы.
Оқ жарасы питсе де,
Питпес сөздің жарасы,
Көп ойланып сөйлеген,
Сөзиннің болар ырасы
Жемтік болды жауларға,
Көп ноғайдың баласы
Көзлеримнің қарасы.
Жер жетпеспе хеш саған,
Жерің турғой алдыңда.
Көл жетпеспе хеш саған,
Көлің турғой алдыңда,
Ел жетпеспе хеш саған,
Елің турғой алдыңда.
Қырғый болып қутырып,
Қызыл етті аңсама.
Қаршыға болып қутырып,
Қасқыр етин аңсама,
Туйғын болып қутырып,
Тұлки етин аңсама.
Қанхор болса бийлерің,
Қаралы заман бузылар.
Жеткеншек болған журтыңа,
Мезгилсиз гөр қазылар.
Қызыға берме урысқа,
Зыяны тийер ырысқа.
Себепсиз хеш урыс болмас,
Урыс болса турыс болмас.
Еліңнің пайын сен алдың,
Темир менен тең алдың.
Халқынды жыйнап бир жерге,
Жеңімпаз хан атандың.
Елің әбден толықты,
Енді саған не керек?
Хәр күні қан төгиспе,
Зирлеп болды дөгерек.
Урыстың болар өз заңы,
Қаншама қан төгилер,
Хан салығынан халқыңның,
Қабырғасы сөгилер.
Гүнасыз қан жууылмас,
Биреудің малы буйырмас.
Урысқаң ханды ел сүймес,
Шатақхор ерге қыз тиймес.
Қанлы көйлек кийилмес,

Тутқын қатын сүйилмес,
Кеуілің қанша сүйседе,
Душпанына ийилмес.

* * *

Мен жыраўман, жыраўман,
Шөп басында қыраўман.
Хан қасында төремен,
Ханға кеңес беремен.
Бий қасында бийикпен,
Ел ишинде ийикпен.
Сөз бар жерде жүйрикпен,
Шөлlep жүрген кийикпен.
Тил бар жерде сүйрикпен.
Қус бар жерде қанатпан,
Күш бар жерде қуұатпан.
Өсек сөзден жырақпан,
Көл бар жерде қуұрақпан.
Көп ханларды мен көрдим,
Елдің халқын жылатқан.
Қарағай саплы ақ найза,
Батырларды қулатқан.
Даналар айтқан қасыл сөз,
Елдің аўзын қаратқан,
Сарыжай атқан сансыз оқ,
Көп халықты жылатқан.
Аллатаала адамды,
Татыў бол деп жаратқан.
Мен дүньяға келгенде,
Әдалатсыз хан көрдим,

Бийгүнә өлген жан көрдим.
Саўға болған душпанға,
Есапсыз жүрген мал көрдим.
Аллатаала хәммеге,
Бөлип берген ырысты.
Соның ушын хан ийем,
Күсекегей урысты.
Мийнеттен мал жыйнаған,
Мәртебеси мол болар,
Маймақ елдің малы өсер,
Тама-тама көл болар.
Жуұас журттың жаны өсер,
Ең изинде ел болар.
Жәнжелкеш ел жаўласып,
Журт арасы қан болар.
Қара жер менен тең болар.
Урысты онша күсеке,
Етек тарылып жең болар.
Бахты тайса елдіңнің,
Қақаман қыс болса да,
Муз айрылып сең болар.
Жуұас елге тиймегил,
Кеўлинде муңлы шер болар.
Ерегисип қоймасаң,
Ызалы ел биригип,
Қылыш алып қолына,
Қатыны да ер болар.
Сениң менен тең болар,
Күшейип кетип ол сеннен,
Етек жениң сел болар.

АСАН ҚАЙҒЫ

(XV-әсир)

Асан қайғы хаққында толып атырған аңыз хәм легендаларға ийемиз. Егерде бир нәрсени орынлаў ушын қаттырақ қыйланыңқырасан: „Асан қайғын шықпасын“—деген сөзди бирден-ақ еситесен. Оның толғаўлары карақалпақлар арасында көп таралған болса да, аўызеки халық творчествосының гәзийнеси сыпатында қаралып келди.

Кейинги дәуірдеги изертлеўлер Асанның тарийхта орны бар адам екенлиги хәм ноғайлы заманының көрнекли сөз шеберлериниң бири болғанлығын анықлады. Шокан Уәлийхановтың изертлеўлеринде „Асан ноғайлы заманының белгили философы“, Г. П. Потанинниң изертлеўлеринде „Ол Жәнибек ханның дәуиринде жасаған ханның ең ақылгөй адамы болған“.

Асан қайғының өмири халық аўзында аңызларға айланып кеткен. Ол халық аўзында Алтын Орданың ханы Улуғ Му-

хаммедтиң кеўли жуўық адамы болған деседи. Соңын ала белгисіз себеплер менен Жәнибек ханның сарайында көринеди. Ал гейпара аңызларға қарағанда ол Жийдели Байсында қазаланған. Революциядан бұрын қазақ әдебиетшісі Қурманғазы Халитов өзиниң „Тауарах хамса“ сында:

Асанның қасыл түби ноғай деймен,
Үлкенлерден еситкеним солай деймен.
Бул сөзге анық-қанық емес едим,
Еситкеним тақсыр-аў булай деймен.
Тегінде ноғай, қазақ түбимиз бир,
Едил менен Ертисти қылған дүбир,
Ормамбет хан ордадан шыққан гезде,
Асан ата қайғырып айтыпты жыр.—деген пикирди айтады.

Текст:

* * *

Қуырығы жоқ, жалы жоқ,
Қулан қәйтп күн көрер.
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қәйтп күн көрер.
Шыбын шықса жаз болып,
Тазлар қәйтп күн көрер.
Жалаң аяқ мүсәпир,
Ғазлар қәйтп күн көрер.
Хан менен бийлер қысқанда,
Халық қәйтп күн көрер.

* * *

Таза минсиз қасыл тас,
Суў түбинде жатады,
Таза минсиз қасыл сөз,
Ой түбинде жатады.
Суў түбинде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбинде жатқан сөз,
Шер толқытса шығады.

* * *

Қырынды кийик жайлаған,
Суўында балық ойнаған.
Оймауыттай қалың елиннің,
Ойына келген асын жейтуғын,

Жемде кеңес қылмадың.
Жемнен елди көширдің,
Ойыл деген ойыңды,
Отын тапсаң тойыңды,
Ойыл көздің жасы еди,
Ойылда кеңес құрмадың.
Ойылдан елди көширдің,
Елпен-елпен жуўырған,
Үпелек шөпке семирген,
Еки қапты қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Қыян-кесті Едилге,
Еңкейип келдің тар жерге,
Мунда да кеңес қылмадың,
Нәлет бизиң жүриске,
Едил менен Жайықтың,
Бириң жазда жайлайсан.
Бириң қыста қыслайсан,
Ал қолыңды маларсан,
Алтын менен гүмиске.

* * *

Әй хан ийем, хан ийем,
Мен айтпасам билмейсең,
Айтқаныма көнбейсең.
Жабырқап жүрген халқың бар,
Көз шарлап сирә көрмейсең.

Қымыз ишип қызынып,
Қызараңлап терлейсең.
Өзиннен басқа хан жоқтай,
Елеўреп неге сөйлейсең?!
Қорған салдың қәстерлеп,
Хызметшиң жатыр ишип жеп.
Қарашаң сырттан айтып жүр,
Ханның ақылы сасы деп,
Оны неге билмейсең?!
Қатын алдың қарадан,
Қарындас кәне сыйласқан?
Устаханлы ул таппай,
Айрылар ата мийрастан.
Буны неге билмейсең?!
Куләдин кустың қулы еди,
Тышқан жеп күни түледі.
Ақ куў кустың төреси,
Шарықлап көлде жүр еди.
Аңлып жүрген көп душпан,
Елге жаў боп келеді.
Хорлай берсең халқынды,
Жаў жағадан алғанда,
Изиңе қалай ереди.
Жақсылық етсең журтыңа,
Сыйламастай қиси жоқ,
Жүрегін суўырып береді.
Қүләдин куўды өлтирсе,
Өз басына келеді.
Қулың көп сени өлтирер,
Оны Асан биледі.
Буны неге билмейсең?!
Тил алсаң излеп қоныс көр,
Желмая минип жер шарла,
Тапқан жерге ел көшер,
Буны неге билмейсең?!
Әй Жәнибек, ойласаң,
Қыйлы-қыйлы заман болмай ма!
Суўда жүрген ақ шортан,
Қарағай басын шалмайма?!
Буны неге билмейсең?!
Хош аман бол Жәнибек,
Енди меннен көрмейсең.

* * *

Бахты жүрген ерлердің,
Хәр бир иси оң болар.
Басындағы дәўлеті,

Күннен-күнге мол болар.
Тазылары түлки алып,
Қаршығасы ғаз илип,
Сөз сөйлесе жөн болар.
Не десе де жарасар,
Бай болсын деп ат қойып,
Журт аўзына қарасар,
Арғымаққа миндим деп.
Артқы топтан адаспа,
Болсам өзим болдым деп,
Кең пейилге таласпа.
Артық малды айтысып,
Достың менен санаспа.
Илимим журттан асты деп,
Кенессіз сөз баслама,
Женемен деп биреўди,
Өтирик сөзди хошлама.
Алғаныңды жылатып,
Кеўил қойма басқаға.

* * *

Едил менен Жайық бол,
Хешким менен урыспа.
Ел шетине жаў келсе,
Жаныңды аяп турыспа.
Адам қуны болса да,
Алдыңа келип қалған соң,
Қол қаўсырып тұрған соң,
Бәршесін кеште қоя бер,
Бурынғыны қуўыспа.
Аласың болса биреўде,
Айыбын тапта ала бер,
Ерегисип урыспа.
Сеники жөн болса да,
Сөзің шықпас дурысқа.
Минези жаман адамға,
Енди қәйтп жуўыспа.
Тәўір көрген қисиңе,
Жалған айтып суўыспа.
Әйтеўір ғана зат ушын,
Желке терің қурысып,
Хәрким менен урыспа.
Ашыў-душпан соңынан.
Түсип кетсең қәйтесең,
Түби терең қуўысқа!

* * *

Белгили бийик көк сиңгар,
Басынан ғарға ушырмас.
Қарауыл қайсар қарар деп,
Балдағы алтын сом полат,
Кулашлап шапсам дем тартар,
Суўсыным қанға қанар деп,
Арғымақтың баласы,
Арыған сайын атлығар,
Артымда аз жол қалар деп,
Ақдәрья толқын күшейтер,
Қуйрығын күн шалмаған балы-
ғым,

Ортамнан ойран салар деп.
Азамат ердің баласы,
Жабыққанын билдирмес,
Жаманлар өсек қылар деп.

* * *

Суў қәдири ким билсин,
Суўсап келип қанбаса,
От қәдири ким билсин,
Суўыққа тоңып көрмесе.
Ас қәдири ким билсин,
Қарны ашып көрмесе?
Ас қәдири ким билсин,
Қарны ашып көрмесе?
Ат қәдиран ким билсин.
Жолларда қалып жүрмесе.
Жер қәдири ким билсин,

Көгине малын жаймаса?
Ел қәдири ким билсин,
Басынан дәўлет таймаса.
Ел қәдири ким билсин,
Жаўдан айырып алмаса,
Гүл қәдири ким билсин,
Әндийшеси болмаса.
Өмир қәдири ким билсин,
Қәсте болып қалмаса.
Арыў қәдири ким билсин,
Жолында жылап қалмаса
Дос қәдири ким билсин,
Дәртине шерик болмаса.

* * *

Жүйрикпен деп мақтанба,
Жүйрикпен деп мақтансаң,
Узын жолдың үстінде,
Қуйрығы менен ойнаған,
Қуба тазы тап болар.
Алма мойын сөм үйрек,
Көтерилип Едилден,
Көлди таслап қырға ушса,
Тарлан кусқа тап болар!
Елеўсиз қулан шубырса,
Егеўли оққа тап болар.
Түнди түре қараған,
Не мүшкілге жараған,
Дизесин бүгип суў ишкен.
Биймезгил жылқы жуўсаса,
Аш қасқырға тап болар.

ЖИЙРЕНШЕ ШЕШЕН

(XV-әсир)

Жийренше қарақалпақ хәм қазақ аўыз еки әтебиятында көп тарқалып кеткен сөз шеберлериниң бири. Оның творчестволық усылы көбинше сөзден жеңиў. Соның ушын да қарақалпақлар арасында егер даналық сөзден басым келсең „Жийренше бол-ә“ деген сөзди еситесең. Қарақалпақ классик шайырларынан Аяпберген Муўсаев:

Мир Әлийшер, Жийреншеге тәқаббил
Атақлы шайырлар қарақалпақта.

деп жазыўының да мәниси сонда.

Тарийхый дереклерде де, халық аўзынан жазып алынған материалларда да Жийренше ҳеш қашан қосық жазған емес. Ол ҳәмме ўақытларда өз пикирлерин қара сөз бенен айтқан. Соның ушын да әдебий изертлеўлерде оны көбирек аўыз еки әдебиятына жатқызады. Буның тийкарғы себеби, оның шығармалары халық арасында: Хожа Насреддийн, Алдар көсе, сөзлери сыяқлы оғада араласып кеткен. Усыған тийкарлана отырып, Жийренше шешенге аўыз еки әдебиятының төринен орын берип келдик.

Бирақта кейинги дәўирдеги изертлеўлерде Жийренше шешеннің творчествосының индивидуал әдебиятлық характерин белгилеўши фактлер көплек ушыраспақта. Қарақалпақлардың ноғайлы заманында жасаған дәўирлеринде Жийреншениң Алтын Орда ханларынан бири болған Жәнибектиң сарайында ислеўи, бирқанша шығармалар жазыўы, олардың тарийхта сақланыўы усаған фактлерге ийемиз.

Соңғы дәўирдеги изертлеўлер Жийренше шешенди Жәнибек ханның заманында жасаған, тарийхта белгили сөз шебери сыпатында көрсетеди. Көпшилик информаторлар Жийреншени карақалпақлардың оқымыслы адамы сыпатында таныйды. Бул пикирлер тек ғана төменги карақалпақлир тәрәпинен ғана тастыйықланып қалмастан, бәлки Өзбекстанның Бухара ҳәм Ферғана, Андижан областьларында жасаўшы „Жоқарғы“ карақалпақлар тәрәпинен де мақулланады. Мысалы, Наманган областы Задәрья районының „Правда“ колхозында турыўшы Кәлендер Оспанов „Жийренше Жәнибек ханның ең бир ақылғөй адамы болған. Ол өзиниң даналық сөзлери менен ханды жеңип, карақалпақларды Сырдәрьяның бәйына орналастырған екен“ деген мағлұматты береді. Жийреншениң ҳикаятлары 1962-жылы „Қарақалпақстан“ баспасынан шыққан „Қарақалпақ халық легендалары ҳәм анекдотлары“ деген топламда басылған.

ҲИКАЯТЛАР

Бир күни Жәнибек хан менен Жийренше шешен аңға шығып қус салып киятырғанында гөне тамның басында үш байыўлының бир-бирине жақын отырғанын кәреді. Сонда Жәнибек хан:

—Байыўлылар не десип атырған екен? Сөйләсип кел,-деп Жийренше шешенге буйырыпты. Жийренше ханның зулымлығын әшкаралаў ушын, байыўлылар тәрәпке барады да қайтып келип:

—Аўа, тақсыр сөйлестим,—деди.

—Байыўлылар не десип атыр? Саған не деди?—дейди, Жәнибек хан. Сонда Жийренше:

—Байыўлылар куда түсип, қалың мал айтысып атыр екен.

—Қалың малына не береді екен?—деп сорапты хан. Сонда Жийренше:

—Гилең гөне там береді екен. Биреуі қызының қалыңына 300 гөне там сорап отыр екен. Екиншиси 300 гөне там емес, 200 гөне там берейін дейді. Оған ортасында отырған кәткүдасы: „Сен қыйналма, Жәнибек хан, хан болып жұрт сорап турса, 300 гөне там емес 500 гөне там ауысып қалады. Қызыңды бере ғой деп отыр,—дейді.

Және тап усыған усаған хикаят XVI әсирдегі Хожа исимлі шайырдың „Гүлзар“ топламында да берілген. Мысалы: „Султан Махмуд Ғазнауий залым патша болып, оның ұэзирі Хожа Хасан—дана хәм әдил адам екен. Бир күнлери ұэзир қаланың шетіндегі гөне тамда шақырып турған еки байыұлыны көріп ах ұрыпты, жылапты. Бұған хайран болған Султан Махмуд:

—Бунша неге қапа болдың,—деп сорағанда.

—Байыұлылар бир-бири менен куда түсисіп атыр екен. Биринши байыұлы сен қызыңды мениң балама бер. Қанша қалың сорапсаң да берейін,—дейді. Екинши байыұлы, мениң қызымның қалыңы ушын он мың гөне жай бересен,—дейді. Бұған биринши байыұлы:

—Егер Султан Махмуд тири болса, бир жылдан кейін әлбетте он мың гөне там тауып беремен,—деді. Соған жылап атырман,—дейді.

Сонда Султан Махмуд—залым екенмен. Мениң зулымлығымнан хәр жылы мың үй қарабаханаға айланады екен. Енді не қылыұым керек,—дейді.

—Әдил болмағын керек,—деп жууап қайтарады ұэзир.

Жийреншенің дерлік барлық хикаятлары ханның әдилсизлигин әшкаралауға қаратылған. Екинши бир хикаятта Жийреншениң, хаялы да ақыллы, дана сыпатында бериледи:

Бир күнлери хан Жийреншени шақырып алып:

—Шешенликке сизден шебер адам жоқ. Сиз хәрқандай сөзді де бәлалатыуға шеберсиз. Мен сизден қырық кошқарды балалатып бериуіди сорапман. Бұның ушын 40 күн мәулет беремен,—депти.

Жийренше 40 кошқарды алып, үйіне қапа болып кәйтіпты. Хаялы менен сөйлесипти. Сонда хаялы:

—Соғанда қыйналып жүрсең бе! Хәр күни біреуден сойып жеймиз, қалғанына өзим жууап беремен,—депти.

Арадан 40 күн өткеннен кейін хаялы Жийреншени көрпеге орап таслапты. Ханнан жасауыл келгенде өзи хан алдына барыпты.

—Жийренше қайда?—депти хан.

—Тақсыр, Жийренше тууып атыр.

—Ол қалай, еркек адамда тууаменекен?

—Қошқарлар тууып атырған бұл қалада, еркек адамның тууыуы да мүмкін ғой,—депти Жийреншениң хаялы.

Шынында да Жийреншенин карақалпак әдебияты тарихында тутқан үлеси үлкен.

Ол XV әсирдеги ноғайлы заманының белгили сөз шеберлериниң бири сыпагында танылды.

ДОСПАМБЕТ ЖЫРАҰ

(XVI-әсир)

Доспамбет жыраў-тарийхий дереклерге карағанда XVI әсирдиң орта гезлеринде жасаған. Оның туўылған жери Едил дәрьясының жағасы. Аристократлар арасынан шыққан, болып Орданың ханы Муўса бийдиң ең әдиўли әскер басшыларының бири болған.

Ол негизинен „Он сан ноғайдың“ „алты улы“ тийресинен болып, халықты бөлиўге талапланған хәм усы идеясын әмелге асырыў ушын Ордадан бөлек шығып кетеди. Тосаттан Жунғарлар топылысына ушырап қайтыс болған. Тарийхий документлерге карағанда да ноғай орласының кейинги дәўирдеги тәғдири Ормамбет, Доспамбет, Темир бий хәм Шалкийиз кусаған батырлардың қолында болған.

Доспамбет батыр болыўы менен бирликте талантлы шайыр да болған. Бул ҳаққында Мухаммед Оспанов тәрәпинен 1883-жылы Санкт—Петербургга шығарған „Ноғай ўә қумық шығармалары“ китабында оғада баҳалы мағлыўматлар береди.

Текст:

Айланып аққан Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Есиги бийик боз орда,
Еңкеймей кирер күн қайда?
Қара булан терисин,
Етик қылар күн қайда?
Гүдәрыдан баў тағып,
Гиреўге кийер күн қайда?
Гүнгир гүнгир киснетип,
Гүренди минер күн қайда?
Алты кулаш ақ найза,
Шөкелеп шаншар күн қайда?
Садақ толы сансыз оқ,
Сабағынан өткерип,
Басып қолға жеткерип,
Созып тартар күн қайда?
Қарт буғадай бийлерден,
Кеңес сорар күн қайда?
Едилдиң бойын ел жайлап,
Шалғынына ат байлап,

Боз орданың төринде,
Қыз баланың қолынан,
Қымыз ишер күн қайда?

* * *

Арғымаққа оқ тийди,
Қыл майқының түбинен,
Аймәдетке оқ тийди,
Отыз еки омыртқаның
буўынынан,
Зуўлап аққан қара қан
Тыйылмайды жонның оң
тамырынан,
Сақ етип тийди саңыма,
Қатты батты жаныма.
Жарадар болдым жан татлы,
Жара аўзына қан қатты.
Жармай писте салғандай,
Жарамды таңар жан қайда.

Жағдайсыз жерде жатырман,
Жанымда бир туұысқанның
жоғынан,

Қарағайлы кәдик бойында,
Қамшым қалды ойында,
Бүлдіргиси булан териси,
Өрими ғунан қайысы,
Шырмауығы—алтын, сабы жез
Дзыұлының бойында,
Гүзен, қарсақ жерме екен!...
Алғаным Әлий қызы еди,
Шын арыұдың өзи еди.
Маңлайы күнге күймеген,
Шашын самал сүймеген,
Ай жүзлі арыұ жамалым,
Өзимнен өзге көрмеген,
Қалай күни кешти екен?

* * *

Қоғалы көллер, мол суұлар,
Қоныслар басқан өкинбес.
Арысландай омыраұлы,
Арымақ минген өкинбес.
Жупарын қардай боратып,
Арыұлар қушқан өкинбес.
Торы төбел ат минип,
Той тойлаған өкинбес.
Қурама шапшаң көп қымыз,
Қуйып ишкен өкинбес.
Жаұ куұсырсаң жән-жақтан,
Оқ қылқандай шаншылса,
Қан жуұсандай себилсе,
Аққан суұдай төгилсе,
Арқаның қыйыр дүзінде,
Алысып өлген өкинбес.

* * *

Аланда алаң, алаң журт,
Ағыла ордам қонған журт.
Атамыз бизің сүйинип,
Күйеу солып барған журт.
Анамыз бизің сызылып,
Келиншек болып түскен журт
Небир-небир жигитлер,
Батыр болып өскен журт,
Киндигимди кескен журт.

Кир-қонымды жуұған журт.
Қарағайдан садақ буұдырып,
Қынабымды сарыжүн окка
толтырып,

Жанға себеп болған журт.
Таұланып аққан үш сала,
Саұлатлы ордам қонған жер.
Жабағылы жас тайлақ,
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бир тоқлы,
Жайылып мың болған жер.
Жарлысы менен байы тен,
Ябысы менен тайы тен.
Бозашығы бузаұдай,
Боз сазаны тоқлыдай.
Балығы тайдай туұлаған,
Бақасы қойдай шуұлаған.
Шырмауығы шөккен түйе
таптырмас,

Балығы көлге жылқы
жаптырмас.

Бақасы менен шаяны,
Гезедеги адамға,
Түн уйқысын таптырмас,
Нәйлейин менин Едилим,
Мен кетгим де сен қалдың,
Қайырлы болсын сизлерге,
Меннен қалған мынау Едил
журт.

* * *

Жақсының жақсылығы сол
болар,
Жаман менен бас қосып,
Сөйлескенди ар етер,
Жаманның жаманлығы сол
болар,
Сөйлесе өзін-өзи жүзи қара
етер.
Бир жәқсыға сәўбетлесип сөз
айтсаң,
Сол жақсы жаманыңды
жасырып,
Ырысыңды мол етер.
Бир жаманға бас қосып сөз,
айтсаң,
Сол жаман сырыңды паш етип,
Хәрдайым душпаныңа хор етер.

* * *

Жауынлы күни көп жүрме,
Жар жағасы тайғақты,
Жаманға жақыным деп сөз
айтпа,
Күнлердің күни болғанда,
Сол жаман басыңа айғақты!
Асау туұлап жыкпаска,
Артқы айылдың берки абзал.
Жағаға душпан қол салса,
Туұысканның көби абзал.
Күнлердің күни болғанда,
Жауға шаппас жаманның,
Барынан да жоғы абзал.

* * *

Қоғалы көллер қам суұлар,
Кимлерге қоныс болмаған.
Сіз жерде өскен кара ағаш,
Кимлерге сайғақ болмаған.
Жүзине жипек жамылған,
Арыұлар кимнен қалмаған.
Жағы түкли жылқы хайуан,
Кимлерди жаяу салмаған.
Жалп-жалп ушқан жапалақ,
Жазында кимге жолдас
болмаған.
Сары шымшықтай шырлатып,
Әзирейил кимлерге қурық
салмаған.

Сақалына сары шымалай

уялап,
Ийинине қара шыбын балалап,
Дүзде мал ізлеген ғәриптин,
Басы қайда қалмаған.
Күлейик те ойнайық,
Мына ғана ялғаншы,
Кимлерден кейин қалмаған!

* * *

Адамзаттың баласы,
Алғау болар, бес болар. ✓
Бир-бирине ес болар.
Ерден шыққан ер болар.
Абаданы бир болар.
Абаданы жығылса,
Қалғанлары шуұласып,
Ийт пенен қусқа жем болар.

* * *

Алып, алып, ал сақлан,
Аңлып жүрген душпаннан.
Алып, алып, ал сақлан,
Урып жорта қашқаннан. ✓
Абайсызда қуларсан,
Жүз мәрте сақлан қастыңнан,
Сақланагөр мың мәрте,
Күлип кирип үйине,
Гүниренип шыққан достыңнан.

МҮЙТЕН ЖЫРАҰ

(XVII ғасыр)

Мүйтен жырау қарақалпақ әдебиатында онша белгисіз. 1970-жылғы илимий экспедициялар дәуірінде оның тек төрт толғауы ғана табылған.

Белгилі қазақ әдебиатшысы Ханғалий Сүйіншалиев өзінің әдебиат тарихы хәққындағы илимий изертлеулерінде Мүйтен жырау хәққында айырым мағлыұматлар береді. Мүйтен жырау поэзиясының стиллик өзгешелиги хәм де оның атының белгилі қарақалпақ руы Мүйтен менен сабақлас екенлигин есапка алып, бул белгилі әдебиатшы да оны қарақалпақ жырау шайыры деген пикирге келеді.

Шынында да кейинги дәуірдеги изертлеулер Мүйтенди XVII әсирде жасаған қарақалпақлардың Түркстан дәуірінің белгилі сөз шеберлерінің биі екенлігін танытты.

* * *

Өткінші мынау дүньяда,
Малы көп адам бий болар.
Қарсылық қылған қара халық,
Қамшы менен ий болар.
Нашар баска ис түссе,
Қызыл жыңғыл ший болар.
Ер басына ис түссе,
Сексеуіл түбі үй болар.
Шекелеп шаншар ақ найза,
Батырларға сый болар.
Сауаш болса арада,
Нешше қатын тул болар.
Ериншек болса улыңыз,
Жау алдында кул болар.
Бабын тауып ислесен,
Шөлистанда гүл болар.
Бәрі бірдей болмайды,
Ея ишінде түр болар.
Елин жаудан кутқарса,
Батырларға сый болар.
Бириккен жерде шүй болар.
Тигис бар жерде жүй болар,
Қапылып қалғыр бул журіка.
Енди кимлер бий болар?...

* * *

Мен Мүйтенмен, Мүйтенмен,
Баспалатсаң қәйтемен,
Жайықта жүзип өтемен,
Жайлауыма жетемен.
Ер Едиге тусында,
Бабам қайсар ер еди.
Нурадиннің тусында,
Батыр ноғай дер еди.
Жаратқан қәдір-қудайым,
Бизің бахыт тайғанда,
Ең изінде айланып,
Кул болдық-ау найманға.

* * *

Сырдарьяның сууынан,
Көлденең кесіп өтиніз.

Жийдели Байсын уллы журт;
Уллы журтқа жетиніз.
Бәлент болар таулары,
Малға жайлы өріс бар.
Шөби малға қунарлы,
Тауда өскен жеміс бар.
Қапғалында тенизи,
Ишінде балық ойнаған.
Бекирелери ылақтай,
Жеген ауыз тоймаған.
Бир жағында дәрьясы,
Саға алған батылдан,
Даласында кийиги,
Өр қояндай атылған.
Қаракерім мерт болды,
Қарындастан айрылдым.
Жүрегиме дәрт болды.
Сақ етип тийди саныма,
Қатты батты жаныма.
Таласып емшек еміскен,
Тай ғунандай тебіскен,
Айрылдым ай. қарындас,
Көзден ағар селли жас,
Қызылдың қара кебирин,
Қанға бояп жатырман.
Тау жағасы Туркстан,
Душпан қысты тум-тустан,
Едил менен Жайықтан,
Ушып келген бир куспан.
Заман қатты кыйнады,
Бай менен гедей жулысқан.
Қуралын алып қыстанып,
Бирин-бири қырқысқан.
Жаугершилік көп болды,
Айрылдық көп ул-қыздан.
Тауға қарай жууырлық,
Жер танабын кууырлық,
Балық киби туйреді,
Адым жерде жығылдық.

* * *

Қара тауға көз салдым.
Бир сулыуға сөз салдым.

Атасы оның бай екен,
 Маған қызын бермеді.
 Адам деп көзге илмеді.
 Жигит қатты терледі.
 Бир пул болды батырлық,
 Керек екен сақыйлық.
 Күш пйтсе де бойыма,
 Мал питпеди қолыма.
 Усылайынша жарлылық,
 Кесе турлы жолыма.
 Узатты бир ладанға,
 Малы көплеу адамға.
 Тап сол күни жау шапгы,
 Албырақлап бай састы,
 Таслап малын хаялын,
 Жалғыз басын ап кашты.
 Қылыш байлап белине,
 Түстим жаудың кейнине.
 Қуып жеттим қашқанды,
 Ныпқырг еттим душпанды.
 Аман сақлап жанларым,
 Қайтардым байдың малларын.
 Рахмет айтты ол маған,
 Кеуили толды изинде,
 Төрт түликли мал берди,
 Қосып берди қызында.

* * *

Түркстан еди жеримиз,
 Дәулетли еди елимиз,
 Булақлар шапшып атылған,
 Миян көл еди көлимиз.
 Арпа етиг, қос айдап,
 Жүрдик бәрхә масайрап.
 Балығы жүзген бүлкілдеп,
 Бийдайы турған желкілдеп.
 Дийханлары мәс болған,
 Шөгирмеси селкілдеп.
 Халқымыз еди аңқылдақ.
 Төрт-бесеуи қосылса,
 Кетер еди ғауқылдап.
 Қылышы болар белинде,
 Себеби, жау көп елинде,
 Душпан менен алысса,
 Хәр биреуи бесеуин,
 Жоқ етер еди кеминде.
 Бухарға бардур таласы,

Сығнақ деген қаласы.
 Сығнақ пенен Бухардың,
 Ат шаптырым арасы.

* * *

Сыр бойында ат шаптым,
 Сары жайдан оқ аттым,
 Көп қалмақты сулаттым,
 Халықты өзиме қараттым.
 Ел ағасын сыйладым.
 Елден әскер жыйнадым.
 Биригйүге халықты,
 Көп күшимди жыйнадым.
 Ай балтаны қолға алып,
 Арқырап турып жууырдым.
 Жер танабын кууырдым.
 Желге қулын байладым,
 Қурбым менен ойнадым. ✓
 Туркстанда той бердим,
 Қоналқаға қой бердим.
 Бәйгиге ат шабыстым.
 Дослар менен табыстым.

* * *

ТАРИЙХЫЙ ТОЛҒАҰЛАР

Асыу-асыу таулардан,
 Асыға көшти бир ноғай.
 Едил менен Жайықтан,
 Жабыла көшти көп ноғай.
 Ормамбет бий өлгенде,
 Онсан ноғай бүлгенде,
 Ормамбетгей бийлерден,
 Ул қалмады қыз қалды.
 Алғыр қустын генжеси,
 Үш қызының генжеси,
 Сарыша сулыу дер еди.
 Ноғайлының елинде,
 Қәдели өскен қариясы,
 Жигерли өскен жигити,
 Жыйылып кеңес етеди.
 Гәухардан тууған қыяқсан,
 Сөнбейтуғын шырақсан.
 Хасылдан қалған әуладсан,
 Жақсыдан қалған зүриятсан,
 Кеңесің болса бер дейди:

Ормамбет бийдин хүр қызы,
Улдай көрген мунласы,
Боз ингендей бозлады,
Ноғайлым деп жылады,
Көзинин жасын булады.
Саразбанлы Сары таў,
Тәўке ханның журты еди.
Қоқан деген уллы журт,
Ислам ханның журты еди.
Ел-журтыңнан айрылып,
Етикли суў кешерсен,
Қайғылы ескек есерсен.
Бул көшкеннен көшерсен,
Туркстанға жетерсен.

* * *

Ормамбет бий өлген күн,
Он сан ноғай бүлген күн,
Жез қарғылы қуба арлан,
Жетип түлки алалмай.
Қарашыл көпек болған күн.
Лашын қус қуўға жете алмай,
Он қанатын терис қағып,
Жапалақ қусқа аўған күн.
Оразалының он улы,
Жайырдының жалғызы,
Атқан оғын таба алмай,
Жер сабалап қалған күн.
Мен не болдым, сеннен соң,
Сен не болдың, меннен соң.
Жерим сеннен айрылдым.
Атам күйеу болған жер,
Енем келин болған жер,
Ийилип сәлем берген жер,
Ели-халқым шад болып,
Небир дәўран сүрген жер.
Сен кеткенде елимди,
Жаўлар шапты минекей.

* * *

Едил қайда, ел қайда,
Елге жетер күн қайда.
Жалаң аяқ сорлыға,
Тикенексиз жол қайда?
Жайық қайда жай қайда,
Жайылып жағқан мал қайда?
Айрылған соң меканнан,

Енди ондай қал қайда?
Екейип суў алмаға,
Есиліп аққан Етил жоқ.
Жайылып аў саларға,
Жайылып аққан Жайық жоқ.
Жүрмиз меңіреу далала,
Жүгинди тартар қайық жоқ.
Ел теңгиреп көшкен соң.
Я барарға жайың жоқ,
Мейлислерге барғанда,
Төрден алар пайың жоқ.
Әтирапын қарт жуўсан,
Аспан менен таласқан,
Балалық көз үйренген,
Яки бәлент қайың жоқ.

* * *

Ел шетине жаў келсе,
Қашар екен дәўлетін,
Шегиркедей залымлар,
Аралады-аў жер бетін.
Айдаўла жүрген бендемиз,
Жез қанаттан қайрылып.
Бийабырай болдық енди биз,
Қарындастан айрылып.
Қалмақ деген хұждансыз,
Бунша залым болыппа?
Аға—бабам олардың,
Бийесин тартып алып па?
Биз мүсәпир халыққа,
Қурды-аў балық ойынын,
Қолға түссе шокмарым,
Шығарар едим мойынын,
Жети жерден оқ жедим,
Жайықтың жайлы жолында.
Сәўер ярым кетипти,
Қалмақлардың қолында.
Балларымның азығы,
Малларымның қазығы,
Едилім сеннен айрылдым.

* * *

Түби еди гүбшегим,
Ушы еди шапшағым.
Тоғайым сеннен айрылдым.
Түби малыма қазығым,

Басы бала-шағама азығым,
Жийдем сеннен айрылдым.
Мал отаўға жери кең,
Жери менен суўы тең,
Едилим сеннен айрылдым.
Қысы менен жазы тең,
Үйреги менен ғазы тең,
Ешкиси менен қойы тең,
Қыры менен ойы тең,
Жайығым сеннен айрылдым.
Кең даланы жаңғыртқан,
Бақасы бала уйықлатпай,
Жыланы жылқы жуўсатпай,
Ғунаның аяқ тусатпай,
Балығы туўлар услатпай,
Кәлим сеннен айрылдым.
Айдын шалқар көллерим,
Жағалай қонған көллерим,
Таўдан аққан булағым,
Атлығып шапқан ылағым,
Жайлаўым сеннен айрылдым.
Бәхәрінде саўыным,
Жаз күнinde қаўыным,
Гүз күнinde қабағым,
Қыс күнinde шабағым,
Сол күнлерди кәп еслеп,
Әрманда қалдым шырағым.

* * *

Атаң күйеў болған жер,
Белге сүйеў болған жер,
Енең келин болған жер,
Ийилип сәлем берген жер.
Сен анадан туўылған жер,
Қир-қоңыңды жуўған жер,
Өзиң жигит болған жер,
Арыў таңлап алған жер,
Ели-халқың қуўанып,
Кәп шадлыққа толған жер.
Ишсең суўы шийрин жер
Дәрьялары ийрим жер,
Геўиреги гүлгин жер,
Тазылары түлки алып,
Қаршыға ғазды алған жер.
Бүгинги күн қалмақтың,
Найзасына илинип,
Тас-талқач болып бүлген жер.

* * *

Жайыққа келип тығылдық.
Ет-бетиннен жығылдық,
Сығнаққа келип тығылдық,
Сырт бетиннен жығылдық.
Душпанларың көп болды,
Халқың азып шөп болды.
Енди өзине келгенде,
Қалмақ деген тап болды.
Шөкелеп шаншар ақ найза,
Батырлардың куралы,
Елим-аў деп шырлаған,
Жақынлардың ураны.
Жара аўзынан қан тамса,
Сырдың суўы сарғаяр.
Палапан қалса изинде,
Пәрин қомлап улғаяр.
Қулақларды шыңлатты,
Жәнжел менен даў деген,
Қашан көрсең шабысып,
Қурымайды жаў деген.
Зулфықар алмас қылыштан,
Көп геллелер үзілди,
Не бақадыр жигитиң,
Туяқ қалмай изинде.
Жүрек біұры езілди.
Не болса да ел тынып,
Тилеклер болғай бизиңде.

* * *

Таў етеги кубылып,
Қалмақ келди шубырып.
Атты алға секирттим,
Қала жазлап жығылып,
Олар мың да мен жалғыз,
Жүрегим кетти сығылып.
Атты таслап, бийикке,
Көтерилдим жуўырып,
Изимнен қуўған биреуи,
Семсерин алды суўырып.
Таўға өрмелеп келемен,
Қалмақлардан қуўылып.
Бундай сумлық көрмедим,
Анамнан жалғыз туўылып.
Қуўып келди бир қалмақ,
Жер танабын қуўырып.

Кылыш салдым мен оған,
Қарсы қарап жууырып.
Денеси қалды бөлиніп,
Қаны менен жууылып.
Жебе тийди саныма,
Турғанымда ийилип.
Қозғалыуға дәрман жоқ,
Қала бердим күйинип.
Атларымды көп қалмақ
Айдап кетти жыйылып.

* * *

Үйде жатқан мәхәлде,
Қалмақ келди кәхәрли,
Душпан деген дууаймент,
Карамас кеш сәхәрге,
Қолға алып қылышты,
Басладым мен урысты,
Батыр екен ол заңғар,
Женилмеуіге тырысты.
Босағада алыстық,
Екеуимизде сыр бермей
Батырлықта жарыстық.
Таулап үрдым заңғарды,
Исенген соң күшіме,
Екинши душпан сол уақыт
Найза урды ишіме.
Жолбарыс киби ыррандым,
Тисим тиймей тисіме.
Гүңгиртленіп көз алдым,
Өлим келди түсіме.
Өзимди қанша тутсам да,
Ене алмадым күшіме.
Хаялыма жау қол салды.
Тәғдірдің қара исине.
Бул уақыя енгендей,
Мисли мениң түсіме.
Хаялым, балам шырлайды,
Келе алмайман есіме.
Усылайынша талыппан.
Емлеп мени бир тәуип,
Әйтеуір аман қалыппан.
Қарасам ауыл қыйрапты,
Қазан-табақ жайрапты,
Есаплы барлық жигиттен,
Жалғыз адам қалмапты.
Исениң айтқан сөзіме,

Қуғанбадым өзіме,
Жоқлап бала-шағамды,
Қан қуйылды көзіме.
Мың пушайман болдым мен,
Адам болып шыққаннан,
Жалғаншының жүзіне.

* * *

Қара нарға жүк арттым,
Бухараға жол тарттым.
Жүгим түлки тери еди,
Саудагерлер көреді.
Унап қалса өзине,
Кесе-шәйнек береді.
Бухараның уллы қаласы,
Туркстанның елине,
Он күншилик жол еді.
Бұл жерлерге алыстан
Көп саудагер келеді,
Затларымды көреді.
Жипек көйлек береді.

* * *

Айналып аққан Ақ жайық,
Баратырмекен ортайып,
Ыққа қарай тез қайтар,
Өмир деген бир қайық,
Үйде, дүзде сәним жоқ,
Баратыр жасым қарғайып.
Сакалым қуудай ағарып,
Сүйегім қалған қақайып,
Перзентім жоқ изімде,
Баратыр заман тарайып.
Ийелік етер мал хәлге,
Ул қалмады ылайық,
Кеуилимди ғам басты,
Жайық сууы ылайып,
Ауҳалымды сезген соң,
Баратыр душпан зорайып.
Заман маған тар болды,
Көзимнің асты қарайып.
Ғаррының қалын билген соң,
Не деп айтар халайық.

* * *

Қарағай найза дәстимде,
Қара тарлан астымда,

Қайрылып шаўып келемен,
Мен душпанның қастында.
Едил бойы қалың ел,
Қарағайлы қатпа жер,
Атым мениң қара тер,
Көзимнің жасы болды сел.
Қайтқым келмес ізге хәрғиз,
Душпанлар көп мен жалғыз.
Дүнья малым таланды,
Бузды кеуил ханамды.
Мал-мүлкіннен айрылып,
Жалғыз қалған жаманды.
Едил ағар булқынып.
Жайық ағар жулқынып.
Ел журтымнан айрылып,
Жүрегим кетти силкинип.
Жойттым ғәрип анамды,
Қатын менен баламды.
Ер жигитке дүньяда
Жалғыз қалған жаманды.
Егер жетсем душпанға,
Не жазғанын көремен.
Өмир күтер жалғызды,
Буны анық билемен.

* * *

Едил суўы толықса,
Қар жаңбырдан көремен.
Ақ семсерим тотықса,
Қараўсыздан көремен,
Етек тозбай жең тозса,
Жарлылықтан көремен.
Жағама душпан жармасса,
Жалғызлықтан көремен.
Жаман туўған ини-ул,
Азапты соннан көремен.
Қызыл ийзен, ақ жуўсан,
Байлардың малы отламай
жыйылмас.
Омыраў жарып оқ өтсе,
Қан бурқырап тыйылмас.
Қатырма көйлек қан болса,

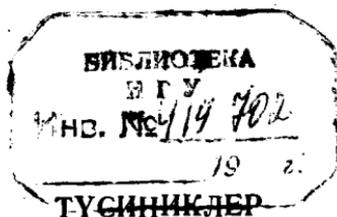
Сығып жуўар қарындас.
Басыңа қыйын ис түссе,
Сүйеў болар аталас.
Аталастан неси кем,—
Елден дүзде жүргенде,
Екинің бири жан жолдас.

* * *

Бурқып аққан Ақ Жайық,
Қопалы көлге жолығар,
Қарағай басын қырқа ушқан,
Турымтай торға жолығар.
Менсинбеген ағалар,
Өзинен зорға жолығар.
Батырлар жаўға жолығар.
Шешенлер даўға жолығар.
Шалғайда жылқы шубырса,
Қалың топқа жолығар.
Қыядан кулан шубырса,
Егеули оққа жолығар.
Ший сығалап қараған,
Дәстелеп шашын тараған,
Байдың қызы қара қыз,
Бир жаманға жолығар.

* * *

Едилден келер ағлар ағылып,
Аяғына алтын нәллер тағылып,
Былырғы кеткен сәуер яр,
Быйыл келер усайды,
Батыр атын тағынып.
Былырғы кеткен сәуер яр,
Быйылғы жылы келмесе,
Жарын келер усайды,
Ақ буғағын сағынып.
Буралма шашым бир қолтық,
Бурып дастық етермен,
Омыраўымда егиз өскен қос
мәмме
Сүйреп төсек етермен.

1. Орхон-Енисей жазба естеликтери. Хрестоматияда берилген жазба үлгилер менен аудармалар С. Е. Маловтың 1955-жылы Москвада шыккан „Памятники древне-тюркской письменности“ китабынан алынды.
  2. Махмуд Кашгарийдин „Девану луғатит түрк“ шығармасы 1960—1963-жылларда С. Муталибев тәрәпинен Ташкентте басылған үш томлык нускасынан алынды.
  3. Юсуп Ҳас Ҳажибтин „Кутадғу билиг“ (Бахытка баслаўшы билим) шығармасы 1972-жылы Ташкенттеги „Фан“ баспасынан шыккан толық нускасынан алынды. Баспаға таярлаған Каюм Каримов.
  4. Ахмед Югнакийдин „Ҳибатул ҳакойик“ (Ҳақыйкатлар сыйлығы) дәстаны, 1972-жылы Ташкентте „Фан“ баспасынан шыккан толық нускасынан алынды.
  5. Оғузнама. 1959-жылы Москвада басылған А. М. Щербактың „Огузнама“, „Муҳаббат нама“ китабынан алынды.
  6. Муҳаббат нама. Бул да сол китаптан алынды.
  7. „Кодекс куманикус“. 1880-жылы Будапештте басылған түп нускасынан алынды.
  8. Жыраў—шайырлар мийрасы, (XIV—XVII) Бул материаллар автордын „Дала жазыўлары“ менен бирликте Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Каракалпақстан филиалының Нежим Дәўкараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының кол жазба фонды. Кабыл Мәксетов, Насыр Камалов, Артык Керимов, Әленбай Тәжимуратов, Кырыкбай Байниязов, Айдар Муртазаев, Базарбай Әкимниязов, Айымкул Пирназаров, Ысақ Нағметуллаев, Л. С. Толстова, Альпсбай Төреев, Максет Тилеўмуратов хәм тағы басқалардың жыйнаған материалларынан пайдаланылып.
- Баспа сөз бетинде жәрияланған профессор Кабыл Максетовтын „Соппаслы Сыпыра жырлаў“, Айдар Муртазаевтын „Асан кайғы“, Айымкул Пирназаровтын „Жийренше шешен“ ҳаққындағы материалларына үлкен дықкат берилди.
- Л. С. Толстова тәрәпинен жәрияланған тарийхый толғаўлар ҳаққындағы материаллар хрестоматия материалларының толығыўна әдеўир жәрдемлести.
- Сондай-ақ автор тәрәпинен Педагогикалық институт (ҳәзирги университет) студентлери менен бирге 1965—1982-жыллар аралығында уйымластығылған фольклорлық, диалектологиялық экспедициялар дәўиринде табылған материаллар хрестоматияны биркәнге толықтырды.
- Экспедицияда катнаскан альмлар хәм студентлерге автор үлкен раҳмет айтады.
- Авторлары белгисиз болған айырым толғаўларды да хрестоматияға костьк. Себеби бул толғаўлар ғалық тарийхы менен пүткиллей байланыслы еди. Толғаўлардағы Едил, Түркстан атамаларының атағыўы халқымыздың сол дәўиридеги мийрасының қалған естеликлер екенлигин көрсетеди. Бул материалларды жыйнаўда да автордын „Дала жазыўлары“ менен бирликте жоқарыда көрсетилген дереклер тийкар етип алынды.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
Түрк тиллес халықлардын әдебий мийрасы	5
Орхон—Енисей жазба естеликлери	6
Оғузнама	19
Махмуд Кашғарий хәм оның „Түрк сөзлиги топламы“ шығармасы	22
Юсуп Хәс Хәжиб хәм оның „Бахытқа баслаўшы билим“ шығармасы	35
Ахмед Югнакий хәм оның „Хиба тул—ҳақойик (Ҳақыйқатлар сыйлығы) шығармасы	44
„Кодекс Куманикус“	48
Хорезмий хәм оның „Муҳаббатнама“ шығармасы	49
Жыраў шайырлар мийрасы	51
Соппаслы Сыпыра жыраў	52
Асан қайғы	55
Жийренше шешен	58
Доспамбет жыраў	61
Мүйтен жыраў	63
Тарийхый толғаўлар	65

На каракалпакском языке

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕЙ ЭПОХИ

Издательство „Каракалпакстан“
Нукус—1986

ИБ 2782

Редакторы *Б. Убайдуллаев*
Художники *И. Қыдыров.*
Худ редакторы *К. Нажимов*
Тех. редакторы. *Ж. Досжанова*
Корректоры *А. Даўлетбаева*

Терийге берилген уакыты 13.02. 86 ж. Басыўға рухсат етилген
уакыты 6.05.86 ж. Караз форматы 60x90 1/16, Көлеми 4,5 баспа табақ.
5,0 есап баспа табақ. Заказы 64. Тиражи 3000. Баҳасы 20 т.

„Каракалпакстан“ баспасы, 742000. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚҚАССР Баспа, полиграфия хәм китап саўдасы ислери бойынша
Мәмлекетлик комитетинин „Правда“ нын 50 жыллығы атындағы Нөкис
полиграфкомбинаты. 742000 Нөкис қаласы К. Маркс көшеси. 9

